

บทที่ 5

ยุทธศาสตร์การดำรงชีพและการสร้างเครือข่าย

ในบทนี้จะนำเสนอให้เห็นถึงการสร้างความหลากหลายในการดำรงชีพของแรงงานรับจ้างหญิงไร้ที่ดิน การที่พวกเขาไม่มีที่ดินสำหรับการผลิตเป็นของตนเอง หรือหากต้องการทำเกษตรกรรมพวกเขาก็ต้องมีเงินทุนสำหรับเช่าที่ดินซึ่งค่าเช่าที่ดินอยู่ที่ไร่ละ 2,000 บาท/ปี และต้องมีทุนสำหรับปัจจัยการผลิตต่างๆ ขณะที่ต้นทุนการผลิตข้าวได้แก่ ค่าเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย จ้างรถไถ และจ้างแรงงานโดยเฉลี่ยอยู่ที่ไร่ละประมาณ 3,210 บาท ด้วยเหตุนี้เกษตรกรไร้ที่ดินจึงหันมาทำงานรับจ้าง “ขายแรงงาน” เพียงอย่างเดียว เพราะแรงงานเป็นเพียงสิ่งเดียวที่พวกเขามีและสามารถเปลี่ยนเป็นเงินได้โดยไม่ต้องลงทุน (ที่หมายถึงเงิน) แรงงานรับจ้างหญิงมักเปรียบตนเองว่า “*เขาเป็นซากฟอย บ่ามีซากแก้ว เหมือนคนอื่น*” อย่างไรก็ตามแรงงานรับจ้างเหล่านี้ยังสามารถสร้างรายได้เล็กๆ น้อยๆ ด้วยการแปลงทรัพยากรธรรมชาติเป็นสินค้าแล้วนำไปขายในตลาด

ทั้งนี้การดำรงชีพนั้นไม่ได้หมายถึงแค่รายได้ (income) อันหมายถึงเงินที่หามาได้เพื่อใช้จ่ายและมีมูลค่าแลกเปลี่ยนในตลาดเพียงอย่างเดียว แต่องค์ประกอบของรายได้ยังหมายถึง (1) เงินสดที่ได้มาจากการขายพืชหรือปศุสัตว์ (2) ค่าจ้าง (3) ค่าเช่า หรือ (4) เงินที่ส่งกลับมา หรือ (5) หมายถึงการบริโภคผลผลิตของตนเอง ค่าใช้จ่ายต่างๆ เช่นค่าอาหาร และ (6) การส่งผ่านหรือแลกเปลี่ยนสิ่งของกันระหว่างครัวเรือนต่างๆ ในชุมชนชนบท การสร้างความหลากหลายในการดำรงชีพจึงเป็นกระบวนการที่ครัวเรือนในชนบทสร้างชุดของกิจกรรมและการได้รับการสนับสนุนทางสังคมอันหลากหลายเพิ่มมากขึ้น เพื่อความอยู่รอดและปรับปรุงมาตรฐานในการใช้ชีวิต (Ellis, 1998) การสร้างความหลากหลายในการดำรงชีพจึงไม่ได้หมายถึงเพียงการเข้าถึงทรัพยากรต่างๆ ที่ก่อให้เกิดรายได้หรือการจัดการแรงงานภายในครัวเรือนเพื่อสร้างรายได้สูงสุดเท่านั้น สำหรับแรงงานรับจ้างไร้ที่ดินแล้ว พบว่าการสร้างเครือข่ายทางสังคมกลับเป็นสิ่งสำคัญที่สุดไม่ว่าจะเป็นความเป็นเครือญาติ เพื่อนร่วมงาน หรือคนในชุมชนเดียวกัน ความสัมพันธ์กับนายจ้างที่สัมพันธ์กับการถูกจ้างงานและการดำรงชีพในชนบท นอกจากนี้ยังรวมถึงกลุ่ม องค์กรทางสังคมหรือประชาสังคมในชุมชนที่มีบทบาทในการช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่างคนในชุมชนเพื่อให้สามารถดำรงชีพอยู่ได้

ในบทนี้ผู้ศึกษาแบ่งเนื้อหาการอภิปรายออกเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกเสนอให้เห็นถึงการจัดการแรงงานในครัวเรือนด้วยการกระจายแรงงานเพื่อหารายได้สูงสุดให้แก่ครัวเรือน ส่วนที่สองแสดงให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของเครือข่ายทางสังคมของแรงงานรับจ้างหญิงที่มีส่วนสำคัญที่ก่อให้เกิดการจ้างงานและรายได้ ส่วนที่สามแสดงให้เห็นถึงบทบาทของกลุ่มทางสังคมต่างๆ ที่ช่วยให้แรงงานรับจ้างสามารถดำรงชีพในชนบทได้

5.1 การจัดการแรงงานครัวเรือนในฐานะยุทธศาสตร์การดำรงชีพ

5.1.1 “ช่วยกันหิ ช่วยกันหา” การจัดการแรงงานในครัวเรือนด้วยการแบ่งงานกันทำ

เดิมการอธิบายการแบ่งงานกันทำตามเพศมักมองว่าผู้หญิงมีบทบาทหลักในการสืบทอดและผลิตซ้ำเผ่าพันธุ์ เป็นแม่บ้าน โดยมองข้ามบทบาททางด้านการผลิตหรือกิจกรรมทางการผลิตและถูกมองเป็นเพียงแรงงานเสริมเพื่อช่วยการผลิตของผู้ชาย ขณะที่ผู้ชายเป็นหัวหน้าหาเลี้ยงครอบครัว และเป็นผู้ผลิตหลักสำคัญของสังคม ข้อถกเถียงดังกล่าวเกิดจากการแบ่งแยกอย่างชัดเจนระหว่างบทบาทของผู้หญิงในการเจริญพันธุ์ (reproduction) ที่ถูกกำหนดโดยปัจจัยทางชีววิทยาและบทบาทของผู้หญิงด้านกิจกรรมทางการผลิตที่ถูกกำหนดโดยวัฒนธรรม ชนชั้นและเงื่อนไขทางสังคมการผลิตที่แตกต่างกันทำให้กิจกรรมทางการผลิตของผู้หญิงในแต่ละสังคมแตกต่างกันออกไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศโลกที่สามที่เมื่อการผลิตเปลี่ยนแปลงไป เกิดการสูญเสียที่ดินมากขึ้นทำให้การแบ่งงานทำตามเพศในภาคเกษตรมีความยืดหยุ่นมากขึ้น ต้นทุนการผลิตที่เพิ่มขึ้นและความต้องการรายได้ที่เป็นตัวเงินทำให้สมาชิกทุกคนในครอบครัวต้องทำงาน เช่นทำงานให้กับเจ้าที่ดินรายใหญ่ ออกไปรับจ้างทั้งในและนอกชุมชนเพื่อความอยู่รอดของครอบครัว

อย่างไรก็ตาม เงื่อนไขสำคัญที่เป็นตัวกำหนดการแบ่งงานทำตามเพศไม่ใช่เพียงครัวเรือนหรือระบบของเครือญาติ แต่ยังรวมถึงเงื่อนไขทางสังคมการผลิต (social conditions of production) โครงสร้างทางประชากรหรือความสัมพันธ์ภายในระบบเครือญาติกลุ่มต่างๆ รวมถึงการดำรงชีวิตทางสังคม และเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและโครงสร้างประชากร ย่อมส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางการผลิตภายในครอบครัวและการแบ่งงานกันทำตามเพศไปด้วยเหตุนี้จึงต้องหันมาพิจารณาการแบ่งงานตามเพศ (sexual division of labour) ภายในครอบครัวและชุมชนในรูปแบบใหม่ (ยศ สันตสมบัติ, 2534: 131-135)

ลักษณะของครัวเรือนที่รวมกำลังการผลิตและการแบ่งปันเห็นได้ชัดเจนในงานศึกษาของ Hart (1986) ที่กล่าวถึงการที่สมาชิกในครัวเรือนแต่ละคนออกไปทำงานเพื่อนำรายได้สูงสุดมาสู่ครัวเรือน ผู้หญิงจะออกไปทำงานรับจ้างในภาคเกษตรซึ่งได้รับค่าจ้างต่ำ ขณะที่ผู้ชายจะทำงานชุด

บ่อปลาที่แม้จะมีรายได้สูงแต่ก็มีความไม่แน่นอนสูงเช่นกัน ลักษณะเช่นนี้เรียกว่าเป็นการจัดการความเสี่ยงในครัวเรือน (risk management) (Ellis, 1998:13) หากพิจารณาถึงรายได้ และแหล่งที่มาของรายได้แล้ว จำนวนสมาชิกในครัวเรือนที่มีรายได้หรือมีงานทำถือเป็นปัจจัยสำคัญต่อเศรษฐกิจในระดับครัวเรือน กล่าวคือหากครัวเรือนมีแหล่งรายได้ที่หลากหลายก็จะทำให้เศรษฐกิจในครัวเรือนมีความเสี่ยงน้อยลง สำหรับครัวเรือนของแรงงานรับจ้างกลยุทธ์ดังกล่าวมีความสำคัญอย่างมากเพราะแรงงานรับจ้างเหล่านี้ไม่มีรายได้ประจำ แต่ได้รับค่าจ้างเป็นรายวัน ความไม่มั่นคงจึงเกิดจากการไม่มีงานทำอย่างสม่ำเสมอ เพราะขึ้นอยู่กับฤดูกาลและการเพาะปลูกของเกษตรกร แรงงานจึงมีรายได้ที่ไม่แน่นอน ด้วยเหตุนี้การช่วยกันทำมาหากินเพื่อหารายได้มาจุนเจือครอบครัวของสมาชิกในครัวเรือนจึงเป็นสิ่งที่สำคัญและมีความจำเป็นอย่างมาก

กรณีที่ 1 ป้าทิพย์ ปัจจุบันอาศัยอยู่กับสามี ส่วนลูกสาวพักอยู่ในตัวเมืองจังหวัดเชียงราย โดยจะกลับมาบ้าน 1-2 วันต่ออาทิตย์ รายได้หลักของครัวเรือนนี้มาจากการทำงานรับจ้างเป็นส่ว¹ ของสามีป้าทิพย์คือประมาณ 12,000² บาทต่อปี หรือเฉลี่ยเพียงเดือนละ 1,000 บาท สามีป้าทิพย์เพิ่งทำงานเป็นส่วได้ประมาณ 10 กว่าปีที่ผ่านมา ภายหลังจากที่ครอบครัวของป้าทิพย์เลิกเช่าทำนา ในฐานะลูกเขยที่ไม่มีที่ดินติดตัวจึงต้องออกไปหางานรับจ้างอื่นๆ ในตอนแรกออกไปทำงานรับจ้างในภาคเกษตรเหมือนป้าทิพย์ แต่ส่วนใหญ่เป็นงานในนาข้าวที่เป็นช่วงฤดูกาลสั้นๆ สำหรับงานในสวนผักจะถูกจ้างให้ทำเฉพาะงานที่ต้องออกแรงเช่นการขนหรือแบกแข่งผักที่แม้จะได้ค่าแรงมากกว่าผู้หญิงแต่ก็ไม่ถูกจ้างบ่อยมากนัก ดังนั้นสามีของป้าทิพย์จึงออกไปรับจ้างทำงานใช้แรงงานนอกภาคเกษตรอื่นๆ โดยเป็นการออกไปเป็นลูกมือของส่วหรือไปเป็นแรงงานติดตามกลุ่มผู้รับเหมาก่อสร้างที่เป็นคนในหมู่บ้านและต่างหมู่บ้าน หน้าที่ของลูกมือคือทำงานใช้แรงงานทุกอย่างตามที่ผู้รับเหมาและส่วต้องการ ส่วนใหญ่เป็นการผสมปูน เทปูน เป็นต้น หลังจากทำงานติดตามผู้รับเหมาก่อสร้างประมาณครึ่งปี สามีของป้าทิพย์ก็ได้ทำงานช่างซึ่งเริ่มจากการฉาบหรือก่ออิฐ จากนั้นก็ฝึกฝนทักษะและเก็บเกี่ยวประสบการณ์ ก่อนจะขยับหน้าที่ของตนเองจากลูกมือมาเป็นส่วในที่สุด โดยใช้เวลากว่า 2 ปี ช่วงระยะเวลาสั่งสมประสบการณ์นี้สามีของป้าทิพย์ได้เริ่มทยอยซื้ออุปกรณ์ต่างๆ ที่จำเป็นสำหรับส่ว เช่น ค้อน ตลับเมตร เป็นต้น

ขณะที่รายได้ของป้าทิพย์จากการทำงานรับจ้างในภาคเกษตรและการทำปลาเอ็บไปขายที่ตลาดมีประมาณ 7,200 บาทและ 4,800 บาทต่อปี ตามลำดับ (ดูตารางที่ 5.1) หรือเฉลี่ยเดือนละ

¹ ช่างก่อสร้างแต่ไม่ใช่ผู้รับเหมาก่อสร้าง

² เป็นตัวเลขที่ผู้ให้สัมภาษณ์ประเมินด้วยตนเอง

600 บาท แม้ว่าตัวเลขของรายได้เฉลี่ยต่อปีของครอบครัวนี้จะอยู่ที่ปีละ 30,000 บาท แต่เป็นเพียงรายได้จากการประเมิณคร่าวๆ ตามที่ป้าทิพย์บอกซึ่งในความเป็นจริงอาจจะมีรายได้สูงกว่านั้น ทว่าสิ่งที่ไม่สามารถปฏิเสธได้คือแหล่งรายได้ของทั้งคู่ไม่ค่อยมีความมั่นคง เพราะการทำงานรับจ้างรายวันของทั้งคู่ไม่ได้เป็นงานเต็มเวลาที่มีให้ทำประจำทุกวัน

ดังกล่าวข้างต้นว่านอกเหนือจากทำงานรับจ้างในสวนผักแล้ว ป้าทิพย์ยังทำการค้าขายเล็กๆ น้อยๆ เช่นการขายปลาเอิบ เพื่อหารายได้มาใช้จ่ายในบ้าน ป้าทิพย์เล่าให้ฟังว่าในอดีตตอนที่ลูกสาวยังเรียนหนังสือนั้น ครอบครัวของป้าทิพย์ต้องช่วยกันประหยัดค่าใช้จ่าย และสร้างรายได้ให้มากที่สุด ในขณะที่สามีออกไปทำงานก่อสร้างแต่ป้าทิพย์ไม่ได้ไปทำงานในสวนผัก ป้าทิพย์จะเดินเท้าออกไปหาปลาที่แม่น้ำลำ และขากลับก็จะแวะเก็บใบตองสำหรับทำปลาเอิบด้วย หรือบางวันก็ตั้งใจออกไปเก็บใบตองเพื่อเอามาขายในตลาดตอนเช้าวันรุ่งขึ้น รายได้จากการทำงานของป้าทิพย์ส่วนใหญ่จะถูกนำมาใช้จ่ายภายในบ้าน ตั้งแต่ค่าอาหาร ค่าของอุปโภคต่างๆ เช่นผงซักฟอก ยาสีฟัน และค่าน้ำ ค่ากลุ่มแม่บ้าน เป็นต้น ส่วนรายได้ของสามีบางส่วนจะเป็นเงินเก็บที่ฝากไว้ในธนาคารเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในยามฉุกเฉินเวลาเจ็บป่วยหรือสำหรับซื้อของใช้ที่มีราคาสูงเช่น โทรทัศน์ เครื่องซักผ้า รวมถึงเป็นเงินสำหรับการปรับปรุงตกแต่งบ้าน และบางส่วนจะถูกเก็บไว้ที่บ้านเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายอื่นๆ เช่น ค่าไฟ ค่ามาปนกิจ ค่าแก๊สหุงต้ม รวมถึงค่าใช้จ่ายของลูก เช่นค่าเทอม เงินสำหรับไปโรงเรียน เป็นต้น ทว่าแบบแผนการใช้จ่ายนี้ก็ไม่ได้มีการแบ่งแยกกันอย่างชัดเจน เพราะบางครั้งหากป้าทิพย์อยู่ในช่วงที่มีคนมาเก็บค่าใช้จ่ายต่างๆ เช่นค่าน้ำค่าไฟ ป้าทิพย์ก็จะใช้เงินของตนเองจ่ายแทน นอกจากนี้ป้าทิพย์ยังเป็นผู้รับผิดชอบค่ากินอยู่ของพ่อแม่ตนเอง ด้วยการซื้อข้าวสารมาไว้ให้หรือจ่ายเงินค่าแก๊สหุงต้มให้ เป็นต้น

นอกเหนือไปจากการลดความเสี่ยงด้านรายได้ด้วยการสร้างความหลากหลายในอาชีพของสมาชิกครัวเรือนแล้ว การจัดการบริโภคก็เป็นวิธีการที่ช่วยลดภาระรายจ่ายให้สัมพันธ์กับรายได้ที่มีเข้ามาน้อยและไม่แน่นอน กล่าวคือเงินที่ได้จากการทำงานในหนึ่งวันซึ่งอาจจะทำงานเพียงครึ่งวันและได้ค่าจ้างเพียง 70 บาทนั้น แรงงานจะต้องใช้จ่ายโดยพยายามให้มีเงินเหลือเก็บอยู่บ้างไม่ใช้จ่ายเงินทั้งหมดที่ได้มาในวันนั้นๆ เงินที่ได้มาจะถูกนำมาซื้อข้าวสารเป็นลำดับแรกสำหรับป้าทิพย์จะซื้อข้าวสารเป็นลิตร ครั้งละ 2 ลิตร สามารถรับประทานได้ 2 วัน แต่บางเดือนป้าทิพย์อาจจะซื้อข้าวเป็นถังหรือเป็นกระสอบ (3 ถัง) หากมีเงินมากพอ จากการเก็บข้อมูลในปี 2552 พบว่าป้าทิพย์ซื้อข้าวเป็นกระสอบเพียงครั้งเดียวในราคากระสอบละ 950 บาท

เมื่อป่าทิพย์ไปจ่ายตลาดจะไม่ซื้ออะไรมานอกจากเนื้อหมู ไก่ ฯลฯ เพื่อใส่แกงผักที่สามารถหาเก็บได้ริมรั้วหรือเป็นผักสวนครัวที่ปลูกไว้ เช่น อาหารมื้อเย็นของป่าทิพย์คือแกงขนุนแทนที่ป่าทิพย์จะแกงใส่กระดูกหมู แต่กลับซื้อแคบหมูเพียง 10 บาทใส่แทน ส่วนขนุนก็ได้มาจากเพื่อนบ้าน การรับประทานอาหารพื้นบ้านที่สามารถหาเครื่องปรุงได้ง่ายๆ รวมถึงการเลือกใช้พื้นหรือเตาถ่านมากกว่าการใช้แก๊สหุงต้มที่สะดวกกว่า สิ่งเหล่านี้ช่วยประหยัดรายจ่ายเป็นอย่างมาก แต่บางครั้งในโอกาสพิเศษต่างๆ อาจมีการ “ฟุ่มเฟือย” บ้าง เช่นบางครั้งลูกสาวกลับมาบ้านก็จะซื้ออาหารทะเลมาให้แม่ทำอาหาร ป่าทิพย์ถือว่าอาหารทะเลเป็นอาหารมื้อพิเศษที่ไม่สามารถที่จะซื้อกินได้บ่อยๆ จากมุมมองของผู้เขียนเห็นว่าวิถีการดำเนินชีวิตของป่าทิพย์วางอยู่บนความระมัดระวัง เรื่องการใช้จ่ายแม้แต่เรื่องอาหารการกิน ทว่าสำหรับป่าทิพย์มองว่าแม้แต่ตนเองต้องการประหยัดค่าใช้จ่ายแต่ในสังคมหมู่บ้านที่ตนอยู่นั้นก็ไม่ได้มีสินค้าหลากหลายและที่จะจูงใจให้คนอยากซื้อ แม้แต่อาหารบางมื้อป่าทิพย์ก็ไม่จำเป็นต้องไปตลาดเลยเพราะไม่มีสินค้าให้เลือกมากนัก “อยู่นี่มันบ่ามีฮ่อมหื้อจ่ายอะหยงนัก....ไปกาดก่บ่ามีหยง ก้ายอันของกินนี่นา”

อย่างไรก็ดี การซื้อของใช้ต่างๆ ของป่าทิพย์ก็แสดงให้เห็นถึงการพยายามควบคุมการใช้จ่ายของตนให้สัมพันธ์กับรายได้ที่ไม่แน่นอน โดยเป็นการซื้อของใช้ขนาดเล็ก ราคาถูก และเป็นการซื้อใช้ครั้งต่อครั้ง เช่นซื้อยาสระผมแบบเป็นซองๆ ละ 2 บาท ผงซักฟอกแบบซองขนาดเล็ก ถุงละ 5 บาท รวมทั้งน้ำยาปรับผ้านุ่มก็ซื้อแบบซองขนาดเล็กราคาซองละ 3 บาทเป็นต้น รูปแบบการใช้เงินดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความประหยัดมัธยัสถ์ ด้านหนึ่งเพื่อให้สัมพันธ์กับรายได้ ด้านหนึ่งคำนึงถึงศักดิ์ศรีและความเป็นอิสระในการดำเนินชีวิตโดยมีคิดว่า “บ่าแปะไผ่กิน มีเต้าใด กินเต้าอื่น” ทศนคติดังกล่าวถูกถ่ายทอดให้กับลูกเพื่อเตือนสติในการดำเนินชีวิตให้เป็นไปด้วยความพอดีและไม่ฟุ่มเฟือย ดังคำที่ป่าทิพย์บอกกับผู้เขียนว่า “ป่าตึงบอกลูกว่า...ลูก...เฮาบ่าเหมือนเป็น บ่ามีอย่าง เป็น จะใช้ได้ใช้มืออย่างเป็นมันเป็นไปบ่าได้”

ตารางที่ 5.1 แสดงรายได้ในปีพ.ศ. 2552 ของป่าทิพย์ (อายุ 48 ปี) และสามี (อายุ 56 ปี)

หน่วย: บาท

เดือน	ป่าทิพย์		สามี
	รับจ้างในภาคเกษตร	ขายปลาแอ็บ	สละ
ม.ค.	140	400	1,000
ก.พ.	700	400	1,000
มี.ค.	100	400	1,000
เม.ย.	700	400	1,000
พ.ค.	350	400	1,000
มิ.ย.	350	400	1,000
ก.ค.	1,290	400	1,000
ส.ค.	140	400	1,000
ก.ย.	440	400	1,000
ต.ค.	840	400	1,000
พ.ย.	1,990	400	1,000
ธ.ค.	140	400*	1,000*
รวม	7,180	4,800	12,000

ที่มา: การเก็บข้อมูลภาคสนามระหว่างปีพ.ศ. 2552-2553 และข้อมูลจากการสำรวจกลุ่มตัวอย่าง
ครัวเรือน 60 ครัวเรือน โครงการการวิจัยการเปลี่ยนแปลงชนบทและนโยบายสาธารณะ. นสร:
สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มีนาคม –เมษายน พ.ศ. 2553
หมายเหตุ: (*) เป็นรายได้โดยประมาณของผู้ให้ข้อมูล

กรณีที่ 2 ป่าใจ ป่าใจและสามีก็ไม่ต่างจากครัวเรือนของป่าทิพย์มากนัก คือทั้งคู่ไม่มีอาชีพหรือแหล่งรายได้ประจำที่มีความมั่นคง การทำงานขึ้นอยู่กับช่วงเวลา หรือฤดูกาล แม้ป่าใจเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรซึ่งเป็นระบบการผลิตที่มีความต้องการแรงงานอย่างเข้มข้น ทว่าป่าใจต้องพึ่งพิงป่าทิพย์อย่างมากในเรื่องนี้ เพราะการที่ป่าใจมีงานรับจ้างในภาคเกษตรส่วนใหญ่เกิดจากการติดต่อของป่าทิพย์เป็นหลักทั้งนี้เพราะป่าทิพย์มีเครือข่ายกับนายจ้างมากกว่าป่าใจ (จะกล่าวต่อไป) ดังจะเห็นได้จากตารางที่ 5.2 แสดงให้เห็นถึงรายได้ในภาคเกษตรของป่าใจซึ่งมีน้อยมากเมื่อเทียบกับป่าทิพย์ ขณะเดียวกันรายได้ของป่าใจกลับมาจากการทำนงานนอกภาคเกษตรเป็นหลัก

อาจกล่าวได้ว่าเพราะการทำงานรับจ้างในภาคเกษตร ป่าไจต้องอาศัยป่าทิพย์เป็นตัวกลางในการติดต่อรับงาน ส่วนงานนอกภาคเกษตรป่าไจสามารถติดต่อหรือหางานได้ด้วยตนเอง ดังนั้นเมื่องานรับจ้างภาคเกษตรมีความมั่นคงน้อยเมื่อเทียบกับป่าทิพย์ ป่าไจจึงต้องแสวงหาหนทางอื่นๆ เพื่อเพิ่มพูนรายได้ในครัวเรือน ด้วยการทำงานเป็นแม่บ้านร้านอาหารที่บ้านสันสลี ต.ศรีคำ แต่ก็เป็นเฉพาะช่วงเวลา ดังจะพบว่าเมื่อปีพ.ศ. 2552 ป่าไจได้ทำงานที่ร้านอาหารเพียง 5 วันในเดือนธันวาคม ซึ่งเป็นฤดูท่องเที่ยวทำให้มีลูกค้ามากจนทางร้านขาดแคลนคนงาน

ส่วนสามมีถือว่ามีรายได้น้อยกว่าป่าไจมาก ทั้งรายได้จากการทำงานรับจ้างในภาคเกษตรที่ป่าไจมีรายได้เฉลี่ยราว 24,000 บาทต่อปี ขณะที่สามมีได้เฉลี่ยเพียง 10,000 บาทต่อปี ด้านหนึ่งอาจเป็นเพราะงานในภาคเกษตรที่มีความต้องการแรงงานชายมีเฉพาะงานในนาข้าว ในช่วงฤดูเพาะปลูกเดือนกรกฎาคมและเดือนกุมภาพันธ์ และฤดูการเก็บเกี่ยวในเดือนพฤศจิกายน แม้ว่าจะมีอายุมากถึง 67 ปี แต่สามมีของป่าไจก็ยังคงต้องทำงานหนัก เช่นการปลูกข้าว เพราะมีค่าตอบแทนที่สูงถึง 180-200 บาท ต่อวัน นอกเหนือจากการทำงานรับจ้างในนาข้าวแล้วสามมีของป่าทิพย์ยังเป็นลูกมือของสล่า ด้วยการไปผสมปูน ขนหิน ขนทรายไปให้สล่า มีรายได้วันละ 150 บาท งานนี้ทำมากว่า 10 ปี กระนั้นก็ไม่สามารถคาดเดาได้ว่าจะมีงานทำตลอด โดยเฉพาะในช่วง 2-3 ปีที่ผ่านมาที่เศรษฐกิจตกต่ำทำให้คนสร้างบ้านหรือปรับปรุงบ้านน้อยลง ดังจะพบว่าเมื่อปีพ.ศ. 2552 ที่ผ่านมามีสามมีของป่าไจมีรายได้จากการเป็นลูกมือสล่าราว 1,800 บาท จากการทำงาน 10 ครั้งในรอบ 1 ปี อย่างไรก็ตามใคร่คิดรวเรื่อนี้ยังมีรายได้เบี่ยยังชีพผู้สูงอายุเดือนละ 500 บาทต่อคน

การบริโภคของป่าไจมีความใกล้เคียงกับป่าทิพย์ในแง่ที่ว่าเป็นการซื้อสินค้าขนาดเล็กที่มีราคาถูก ซื้อเพื่อใช้ครั้งต่อครั้ง มีความแตกต่างกันเล็กน้อยระหว่างป่าทิพย์และป่าไจเรื่องของการซื้อข้าวสารที่พบว่า โดยปกติแล้วป่าไจจะซื้อข้าวสารครั้งละ 2 ลิตร ซึ่งพอกินสำหรับสองวัน บางครั้งอาจซื้อครั้งละครึ่งถัง (10 ลิตร) หากมีเงินมากพอป่าไจจะซื้อข้าวหนึ่งถังแต่ไม่สามารถซื้อเป็นกระสอบได้ นอกเหนือจากรายจ่ายประจำวันแล้วยังมีค่าใช้จ่ายรายเดือนได้แก่ ค่าน้ำประปาไม่เกินเดือนละ 30 บาท ค่าไฟฟ้ารับการยกเว้นชำระจากรัฐบาล นอกจากนี้ยังมีรายจ่ายจากการเข้าร่วมกลุ่มฌาปนกิจ กลุ่มผู้สูงอายุ แม่บ้าน เป็นต้น

ตารางที่ 5.2 แสดงรายได้ในปี 2552 ของป้าใจ (อายุ 60 ปี) และสามี (อายุ 67 ปี)

หน่วย: บาท

เดือน	ป้าใจ			สามี		
	รับจ้างใน ภาคเกษตร	คัดกิ่งและเป็น แม่บ้าน ร้านอาหาร	เบี้ยยังชีพ ผู้สูงอายุ	รับจ้างใน ภาคเกษตร	ลูกมือสลา	เบี้ยยังชีพ ผู้สูงอายุ
ม.ค.	140	-	500	-	-	500
ก.พ.	-	2,000	500	-	-	500
มี.ค.	-	-	500	-	-	500
เม.ย.	700	-	500	-	-	500
พ.ค.	210	-	500	-	-	500
มิ.ย.	350	-	500	-	-	500
ก.ค.	-	-	500	-	-	500
ส.ค.	-	-	500	-	-	500
ก.ย.	-	-	500	-	-	500
ต.ค.	-	-	500	-	-	500
พ.ย.	360	-	500	-	-	500
ธ.ค.	-	1,000	500	-	-	500
รวม	1,760	3,000	6,000	10,000*	18,000*	6,000

ที่มา: การเก็บข้อมูลภาคสนามระหว่างปี 2552-2553 และข้อมูลจากการสำรวจกลุ่มตัวอย่างครัวเรือน 60 ครัวเรือน โครงการการวิจัยการเปลี่ยนแปลงชนบทและนโยบายสาธารณะ. นสร: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มีนาคม –เมษายน พ.ศ. 2553

หมายเหตุ : (*) เป็นรายได้โดยประมาณของผู้ให้ข้อมูล หากพิจารณารายได้ของสามีจะพบว่า มีรายได้น้อยมาก เฉลี่ยรายได้จากการทำงานทั้งในและนอกภาคเกษตรเป็นรายเดือนพบว่ามีรายได้ประมาณเดือนละประมาณ 2,300 บาท

5.1.2 บทบาทของผู้หญิงกับการสะสม “ทุน” ทางสังคมและเศรษฐกิจของครัวเรือน

ในประเทศไทยผู้หญิงมีบทบาทสูงมากในเศรษฐกิจของครัวเรือน โดยเฉพาะในสังคมภาคเหนือผู้หญิงจะเป็นผู้สืบทอดที่ดินของครอบครัวเช่นเดียวกับการสืบทอดฝีมือบรรพบุรุษที่เรียกว่าผีปู่ย่า³ จากงานศึกษาจำนวนมากแสดงให้เห็นว่า ในภาคเกษตรกรรมผู้หญิงทำงานเคียงบ่าเคียงไหล่กับผู้ชาย มีการแบ่งงานกันทำระหว่างเพศน้อยมาก นอกเหนือจากการทำงานภาคเกษตรและการทำงานบ้านแล้วยังพบว่าผู้หญิงจะทำการค้าขายเล็กๆ น้อยๆ ในตลาดภายในหมู่บ้าน ขณะที่ผู้ชายจะเป็นการลงทุนค้าขายขนาดใหญ่ที่มีการลงทุนมากและมีเครือข่ายกว้างขวางกว่า (วารุณี ภูริสินสิทธิ์, 2542) เช่นงานศึกษาของ Potter (1977) แสดงให้เห็นถึงบทบาทของผู้หญิงชนบทในการมีส่วนร่วมทางการผลิตของครัวเรือนด้วยการเป็นแรงงานช่วยทำงานในนาข้าว ส่วนใหญ่เป็นหญิงสาวที่ยังไม่ได้แต่งงานแยกครอบครัวออกไปพวกเธอยังคงเป็นแรงงานสำคัญของครัวเรือน แต่เมื่อหมดงานในนาพวกเธอมีอิสระในการหารายได้ให้กับตนเองเพื่อมีเงินส่วนตัวไว้ใช้

อย่างไรก็ตามถ้าหากจากการค้าขายหรือลงทุนส่วนตัวของพวกเธอบางส่วนจะมอบให้กับพ่อและแม่เพื่อแสดงออกถึงความเคารพ Potter กล่าวว่าสำหรับลูกๆ แล้วมีหลายช่องทางในการหาเงิน เช่นอาจปลูกถั่วลิสง กระเทียมหรือถั่วเหลืองในช่วงที่ยังไม่ได้ปลูกข้าว หรือเลี้ยงไก่ เป็ด หมู ขายเป็นให้พ่อค้า นอกจากนี้ยังมีงานประจำอย่างการเก็บลำไย และเมื่อถึงฤดูการปลูกกระเทียมผู้หญิงก็จะเข้ามาเป็นแรงงานปลูกกระเทียม เช่นเดียวกับการค้าขายที่เป็นงานของผู้หญิงโดยขายทั้งในตลาดใกล้บ้านหรือตลาดในเมือง ขณะที่ลูกชายกลับไม่มีส่วนร่วมในการช่วยเหลือเศรษฐกิจของครัวเรือนมากนักเนื่องจากพวกเขาต้องย้ายเข้าไปอยู่กับครอบครัวของภรรยา การลงทุนใดๆ ให้กับครอบครัวของตนเองเท่ากับเป็นการสูญเสียเปล่า ดังนั้นลูกชายจึงใช้จ่ายเงินที่หามาได้ไปกับการตอบสนองความต้องการส่วนตัวมากกว่าจะเอามาใช้ในครัวเรือน

หากเป็นผู้หญิงที่แต่งงานแล้วและแยกตัวออกไปสร้างครอบครัวกับสามี พบว่าผู้หญิงมีบทบาทอย่างมากในเศรษฐกิจของครัวเรือน โดยเฉพาะครัวเรือนยากจนหรือครัวเรือนที่ผู้ชายไม่มีอาชีพหรือรายได้ประจํามั่นคง เช่นแม่ค้าหลายรายในตลาดสดแห่งหนึ่งในจังหวัดพะเยา ในงานศึกษาของอริยา เสวตามร์ (2544) แสดงให้เห็นว่าผู้หญิงเหล่านี้มีบทบาทและภาระรับผิดชอบในครัวเรือนอย่างมากโดยเฉพาะบทบาททางด้านเศรษฐกิจ เช่นแม่ค้าขายไก่สดรายหนึ่งหลังจากสามีหนีไปอยู่กับผู้หญิงอื่น ตนก็มีภาระเป็นหัวหน้าครอบครัว ดูแลลูก ค้าขายและรับผิดชอบทุกอย่างทั้งการส่งเสียลูกให้เรียนหนังสือ รวมถึงการสร้างบ้านใหม่ นอกเหนือจากรายได้จากการขายไก่สดใน

³ ผู้หญิงที่มีฐานะดีจะเป็นเจ้าผี เป็นผู้ดูแลผีปู่ย่า มีหน้าที่เลี้ยงผี เมื่อเจ้าผีเสียชีวิตผีปู่ย่าจะถูกส่งผ่านไปยังลูกสาวคนโต หรือลูกสาวคนถัดไป หากเป็นลูกชายจะอยู่ผีเดียวกับแม่ เมื่อแต่งงานจะย้ายไปอยู่ผีเดียวกับภรรยา (วารุณี ภูริสินสิทธิ์, 2542: 26)

ตลาดเช้าแล้วพบว่ายังมีการเล่นแชร์เพื่อออมเงิน แม้ว่าภายหลังสามีจะกลับมาคืนดีและอยู่ด้วยกันอีกครั้ง แต่เธอยังคงเป็นผู้รับบทบาทหลักในการหารายได้เข้าบ้าน การที่สามีกลับมาได้ช่วยแบ่งเบาภาระเพียงเล็กน้อยเพราะสามีเข้ามาเป็นแรงงานช่วยเตรียมไก่ไปขายเท่านั้น ในทางกลับกันพบว่าเป็นการเพิ่มภาระด้านค่าใช้จ่าย ในใจความตอนหนึ่งว่า

“...ทุกวันนี้ป้าเป็นคนถือเงิน จ่ายเงินให้ลูกไปโรงเรียน ก็เหมือนป้าอยู่คนเดียว แต่ลูกจะช่วยเรื่องแรง หลังจากที่ถูกมาช่วยก็มีภาระเพิ่มขึ้น ที่เคยเช่าข้าว 1 ลิตรก็เพิ่มเป็น 2 ลิตร ค่าใช้จ่ายในบ้านก็เพิ่มขึ้น ลงสูบบุหรี่วันละ 20 บาท และดื่มเหล้าบ้าง แต่ป้าก็เบแรงไม่ต้องทำงานหนัก...”

แม่ค้าขายสังขยาอีกรายหนึ่งอายุ 52 ปี ก็เป็นผู้รับผิดชอบภาระภายในบ้านทั้งหมด “เป็นตั้งแต่การโรงถึงผู้อำนวยความสะดวก” เช่นเดียวกับแม่ค้ารายแรกเธอเป็นผู้รับผิดชอบภาระในการส่งเสียลูกเรียนหนังสือ รายได้ของเธอมາจากการขายสังขยาในตลาดตอนเช้า ส่วนสามีมีที่นา 35 ไร่ ที่สวนอีก 5 ไร่ เลี้ยงวัว เลี้ยงไก่ชน จ้างคนมาช่วย 1 คน สามีของเธอไม่ได้มีอาชีพที่มีรายได้อย่างเป็นชิ้นเป็นอัน ภรรยาจึงเป็นผู้รับภาระภายในบ้าน ดูแลลูกและค่าใช้จ่ายในบ้าน การที่เธอจะซื้อสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ภายในบ้านไม่จำเป็นต้องปรึกษาสามี เธอเป็นคนผ่อนเองทั้งหมด ทั้งโทรทัศน์ ตู้เย็น เครื่องซักผ้า สำหรับครอบครัวนี้สามีและภรรยาไม่ยุ่งเกี่ยวเรื่องเงินดังที่แม่ค้ารายนี้กล่าวว่า “เราไม่เกี่ยว บ่เอาของเป็น” ลักษณะของความสัมพันธ์ภายในครัวเรือนเช่นนี้เป็นความสัมพันธ์ที่เน้นการแลกเปลี่ยน ซึ่งแตกต่างจากลักษณะของความสัมพันธ์ภายในครัวเรือนที่มีลักษณะของการรวมกำลังทำการผลิตและการแบ่งปัน (Caplan, 1984 อ้างใน อาริยา เสวตมร อ้างแล้ว: 8)

5.1.2.1 “เก็บผัก เขาะเห็ด เขาะป้า” : การลงทุนขนาดเล็กและการแปลงผลิตภัณฑ์ธรรมชาติเป็น “สินค้า”

นอกเหนือจากรายได้ในการทำงานรับจ้างแล้วพบว่าแรงงานรับจ้างหญิงมีกิจกรรมอื่นๆ ที่ก่อให้เกิดรายได้ด้วยการออกไปหาปลาซึ่งสามารถทำได้ตลอดทั้งปีในช่วงที่ไม่มีงานรับจ้าง โดยใช้อยู่ในการหาปลาเรียกว่าการ “ตกจ้ำ” ขอบเขตอุปกรณ์หาปลาที่มีเป้าหมายเป็นปลาน้ำตื้นและกุ้งฝอย สำหรับป้าทิพย์และป้าสมจะไปหาปลาอยู่บริเวณอำเภอแม่สายใช้เวลาเดินทางโดยรถมอเตอร์ไซด์ประมาณ 30-45 นาทีเป็นแม่น้ำที่มีคนจากหลายหมู่บ้านเข้าใช้ประโยชน์ ป้าทิพย์กับป้าสมมักจะออกไปหาปลาด้วยกันเสมอ โดยใช้รถมอเตอร์ไซด์ของป้าสม เพราะสามีของป้าทิพย์ต้อง

ใช้รถมอเตอร์ไซด์ไปทำงานก่อสร้างในหมู่บ้านต่างๆ ส่วนป่าใจไม่ได้ไปเพราะมีเพียงรถจักรยาน การไปตกจำจะเริ่มออกจากบ้านในตอนสายประมาณ 9 โมงเช้า แต่งตัวอย่างรัดกุมไม่ต่างไปจากทำงานในสวนผัก พร้อมกับแบกยอและหัวถังสำหรับใส่ปลาซ็อนมอเตอร์ไซด์ไปด้วย ในหนึ่งวันจะใช้เวลาในการหาปลาประมาณ 3-4 ชั่วโมง ขณะที่การหาปลาของผู้หญิงใช้ยอและมักจะได้อปลาลึก ปลาเนื้อเป็นส่วนใหญ่ การหาปลาของผู้ชายจะใช้ข้อง (หรือส้อมจับปลา) และใส่เบ็ดซึ่งมักจะได้อปลาขนาดใหญ่

เป้าหมายหลักในการไปจับปลาเป็นการหารายได้เสริมมากกว่าการยังชีพ ด้วยการนำปลาที่ได้ไปขาย หากเป็นปลาเล็กปลาน้อยและกุ้งฝอยจะถูกนำมาทำปลาเอ็บ⁴ ซึ่งทำเตรียมไว้ตั้งแต่ตอนเย็นและเอาไปขายที่ตลาดในตอนเช้า ส่วนปลาขนาดใหญ่ที่หามาได้จำนวนไม่มากนัก บางส่วนเก็บไว้สำหรับบริโภคในครัวเรือน ที่เหลือจะถูกนำมาทำปลาเอ็บเช่นกัน บางครั้งปลาที่หามาได้อาจถูกถามซื้อระหว่างทางกลับบ้าน การทำปลาเอ็บในแต่ละครั้งจะต้องมีปลาอย่างน้อยประมาณ 100 กิโลกรัม ดังนั้นจึงต้องออกไปหาปลาหลายครั้งถึงจะทำเอ็บปลาขายได้ ในกรณีของป่าทิพย์พบว่าบางครั้งอาจไม่จำเป็นต้องออกไปหาปลาแต่จะให้ลูกสาวซื้อปลามาให้แทน หากเป็นการไปหาปลาเองต้นทุนในการทำปลาเอ็บแต่ละครั้งจะไม่เกิน 100 บาท เพราะเครื่องปรุงต่างๆ เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วในบ้าน แต่หากเป็นการซื้อปลามาทำต้องลงทุนประมาณ 100-200 บาท

ส่วนป่าสมแตกต่างจากป่าทิพย์เพราะการไปหาปลาที่สร้างรายได้เล็กน้อยเป็นเหมือนงานอดิเรก ใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ นอกจากนี้ยังเหมือนการสังสรรค์ ปฏิสัมพันธ์กับคนอื่นๆ ในชุมชน เพราะบางครั้งป่าสมก็จะไปกับเพื่อนรุ่นเดียวกันในหมู่บ้าน อย่างไรก็ตามการออกไปหาปลาไม่ใช่กิจกรรมที่ป่าทิพย์และป่าสมจะทำเป็นประจำทุกครั้งเมื่อไม่มีงานรับจ้าง บางครั้งทั้งสองก็เลือกที่จะอยู่บ้านพักผ่อนหลังจากทำงานบ้านเสร็จแล้ว แม้การออกไปหาปลาจะก่อให้เกิดรายได้ แต่ก็ขึ้นอยู่กับความต้องการส่วนตัวของทั้งสองคนด้วยว่าอยากไปหรือไม่ ดังที่ป่าทิพย์กล่าวว่า “วันนี้่ออกใจจะไปเซาะป่าหะนะ” (วันนี้ต้องการออกไปหาปลา)

นอกจากการหาปลาแล้วแรงงานรับจ้างมีการลงทุนค้าขายด้วยการปลูกผักสวนครัวในบริเวณบ้าน เช่นป่าทิพย์จะปลูกผักต่างๆ เช่นพริกชี้ฟ้า แตงกวา ผักคะน้า ผักกาด ผักทองฯ ครอบๆ บ้าน โดยเมล็ดพันธุ์ต่างๆ ได้เก็บมาจากสวนผักที่ตนเองไปทำงาน เมื่อผักเหลือจากการบริโภคจะถูกนำไปแบ่งปันให้กับเพื่อนบ้านหรือญาติพี่น้อง ผักบางชนิดจะถูกนำมาแปรรูปแล้วนำไปขาย เช่น ผักกาดต้นเล็กจะนำมาดองเค็มและขายเรียกว่า “ผักกาดส้ม” สำหรับป่าใจจะแตกต่างออกไป

⁴ เป็นอาหารพื้นบ้านภาคเหนือ เป็นการนำปลาหรือกุ้งที่หามาได้มาปรุงรสด้วยการคลุกเคล้ากับเครื่องปรุงที่ประกอบไปด้วย พริกชี้หนูหอมแดง ตะไคร้ ข่า ขมิ้น กระเทียม และเกลือแล้วห่อด้วยใบตอง นำไปปิ้งหรือย่าง ด้วยไฟอ่อนๆ จนสุก

เล็กน้อย เพราะมีที่ดินของพี่ชายสามีประมาณ 2 งาน ป้าใจจึงลงทุนซื้อเมล็ดพันธุ์ผักต่างๆ มาปลูก ครั้งหนึ่งไม่เกิน 100 บาท ส่วนป้าสมแม้จะไม่ได้ปลูกผักสวนครัวไว้กินเอง แต่กลับมีรายได้เล็กน้อยๆ จากการขายผักที่ไม่ต้องลงทุน คือการเก็บยอดมะรุ้มแล้วนำไปขายที่ตลาด โดยจะมัดเป็นกำๆ ขายกำละ 5 บาท แม้จะทำได้เฉพาะในเดือนกุมภาพันธ์ และมีรายได้เล็กน้อยประมาณ 100 บาท ต่อการขายหนึ่งครั้ง แต่ก็ยังเป็นช่องทางหนึ่งที่ทำให้ป้าสมมีรายได้เพียงแค่ลงแรงในการเก็บแต่ไม่ต้องลงทุน

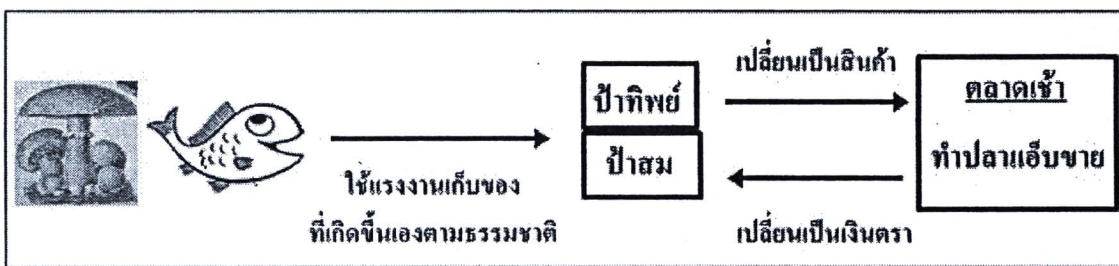
นอกเหนือไปจากกิจกรรมที่ก่อให้เกิดรายได้และลดค่าใช้จ่ายในการดำรงชีพด้วยการหาปลาและปลูกผักไว้กินแล้ว แรงงานรับจ้างยังสามารถออกไปหาเห็ดในช่วงเดือนตุลาคม ป้าที่ชาวบ้านสามารถไปหาเห็ดได้อยู่บริเวณบ้านป่าซางน้อย หมู่ที่ 6 ต.แม่คำ ที่ชาวบ้านเรียกว่า “คอยหนองจัน” ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าบริเวณหลังสถานีเพาะชำกล้าไม้เชียงราย (หนองจัน) ซึ่งมีเห็ดนานาชนิด เช่น เห็ดถอบ (เห็ดเผาะ) เห็ดดิน ฯลฯ ออกในช่วงเดือนตุลาคม เห็ดเหล่านี้มีราคาสูงและเป็นที่ต้องการของตลาด จึงไม่น่าแปลกใจว่ามีผู้คนจำนวนมากหลังไหลเข้าไปในพื้นที่ดังกล่าวโดยมีจุดประสงค์ในการเก็บทั้งเพื่อขายและเพื่อบริโภคในครัวเรือน

สำหรับป้าทิพย์ ป้าสมและป้าใจ การเข้าไปเก็บเห็ดมีเป้าหมายเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก เพราะไม่เพียงแต่เป็นสิ่งที่หาได้ตามธรรมชาติแต่ยังเป็นอาหารที่ไม่ได้กินบ่อยนัก แม้ระยะทางจากบ้านไปถึงพื้นที่เก็บเห็ดจะเป็นระยะทางประมาณ 5 กิโลเมตร แต่ก็ไม่ได้เป็นอุปสรรคสำหรับการเดินทาง เพราะสามารถปั่นรถจักรยานไปได้ ดังที่ป้าทิพย์เล่าให้ฟังว่า “บามีรถเครื่องก็เอารถถีบไป อีแก่เนี้ยกะ ก๋อยปั่นไป ไปเป็นหมู่ มั่นม่วนล่อ ก๋อยไปอั้นกะ” (ไม่มีรถมอเตอร์ไซด์ ก็เอาจักรยานของตนเองไป ปั่นไปเรื่อยๆ ไม่รีบร้อนเพราะมีเพื่อนหลายคน (3-4 คน) เป็นความเพลิดเพลินอย่างหนึ่ง) การออกไปเก็บเห็ดจะไปในตอนสายๆ ประมาณ 9 โมงเช้าหลังจากทานข้าวเช้าและทำงานบ้านเสร็จเรียบร้อยแล้ว และจะกลับมาถึงบ้านประมาณ 4-5 โมงเย็น

การเก็บเห็ดนั้นผู้ไปเก็บต้องรู้จักป่าเป็นอย่างดี ต้องรู้ว่าบริเวณใดมีเห็ดขึ้น ซึ่งมักจะเป็นพื้นที่ประจำที่มาทุกปี โดยแต่ละคนจะมีถึงสี่ห้าขนาดกลางคล้องแขนไว้ระหว่างทางเดินหาเห็ดจากชายป่าและลึกเข้าไปประมาณ 3-4 กิโลเมตร และเดินย้อนกลับออกมาทางเดิม โดยส่วนใหญ่แล้วผู้หญิงสามารถรวมกลุ่มกันไปเก็บเห็ดได้ เช่นกลุ่มของป้าทิพย์ เพราะเป็นงานเบา นอกจากการเก็บเห็ดยังต้องอาศัยทักษะ และความรู้เกี่ยวกับเห็ดว่าชนิดใดไม่มีพิษและสามารถรับประทานได้ แม้ว่ากลุ่มแรงงานเช่นป้าทิพย์ ป้าสมและป้าใจจะมีจุดมุ่งหมายในการไปเก็บเห็ดเพียงเพื่อต้องการหาอาหารแต่บางครั้งก็ก่อให้เกิดรายได้ เช่นในกรณีของป้าทิพย์ที่เมื่อมีคนทราบว่าป้าทิพย์จะไปเก็บ

เห็ดจึงมาส่งซื้อเห็ดล่องหน้ากับป่าทิพย์ โดยทั่วไปแล้วคนที่ไปหาเห็ดส่วนใหญ่จะได้เห็ดประมาณ 2-3 กิโลกรัมต่อคนเป็นอย่างต่ำ

รูปภาพที่ 5.1 ยุทธศาสตร์การเข้าถึงทุนทางธรรมชาติเพื่อเปลี่ยนทรัพยากรเป็นเงินตราของป่าทิพย์และป่าสม

5.1.3 ครอบครัวย้ายถิ่นกับการส่งเงินกลับ “บ้าน” (Remittance): ความเป็นแม่และความเป็นลูกสาว “กตัญญู”

Mills (1999: 74-91) อธิบายการส่งเงินกลับบ้านของแรงงานหนุ่มสาวที่อพยพออกไปทำงานในกรุงเทพฯ ว่าวางอยู่ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่และลูกที่เรียกว่าการตอบแทน “บุญคุณ” อันเป็นความเชื่อทางพุทธศาสนาซึ่งเป็นความคิดทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีพลังมาก ชุดความคิดเรื่องการเป็นหนี้บุญคุณคือการอธิบายว่าพ่อแม่มีบุญคุณเพราะเป็นผู้ให้กำเนิดชีวิต ให้ความรักและเลี้ยงดูจนเติบโตใหญ่ ลูกจึงเป็นหนี้บุญคุณพ่อแม่และต้องมีความกตัญญู ให้ความนับถือ รวมถึงการช่วยเหลือ/สงเคราะห์ (ที่รวมทั้งแรงงาน รายได้) ทั้งสิ่งข้าวของต่างๆ และการช่วยเหลือด้านจิตใจให้แก่พ่อแม่

การอพยพของคนหนุ่มสาวเป็นทางเลือกหนึ่งของการแสดงความกตัญญู เพราะแรงงานอพยพเหล่านี้ยังต้องรับผิดชอบทางด้านเศรษฐกิจ และแบกรับความมีศีลธรรมที่ต้องช่วยเหลือญาติพี่น้องไว้ ในมุมมองของพ่อแม่ต่างเห็นว่าการทำงานในเมืองเป็นหนทางที่จะช่วยครอบครัวและเป็นผลดีต่อลูกที่จะได้มีชีวิตที่ดีขึ้น พวกเขาหวังว่าลูกๆ จะหางานและสามารถอยู่ในตำแหน่งที่สูงพอที่มีความมั่นคงปลอดภัยมากกว่าการทำนา ความปรารถนาเหล่านี้เต็มไปด้วยความเป็นห่วงถึงความปลอดภัยรวมถึงระดับของศีลธรรมของลูกเมื่ออยู่ไกลบ้าน พ่อแม่หลายคนกลัวว่าพวกเขาจะสูญเสียอำนาจในการควบคุมพฤติกรรมและรายได้ของลูกๆ พ่อแม่ต้องการเห็นลูกมีชีวิตที่สุขสบายเท่าที่จะเป็นไปได้ ขณะเดียวกันเมื่อพวกเขาอายุมากขึ้นก็ต้องการให้ลูกช่วยเหลือด้านวัตถุ โดยส่วนใหญ่แล้วพ่อแม่จะหวังให้ลูกช่วยเหลือครอบครัวเท่าที่จะทำได้ บางทีอาจให้เป็นรายเดือนหรือการส่งเงิน

กลับบ้านเป็นครั้งคราวแต่คราวละมากๆ และแม้ว่าคนหนุ่มสาวบางส่วนอาจอพยพออกไปทำงานที่ได้รับค่าจ้างราคาถูกอย่างน้อยพวกเขาก็เลี้ยงดูตนเองได้โดยไม่รบกวนทางบ้าน

นอกจากนี้ยังพบว่าลูกสาวมักจะมีความรับผิดชอบมากกว่า และสามารถเชื่อใจได้ว่าจะช่วยเหลือทางการเงินแก่พ่อแม่และญาติๆ “สำหรับลูกสาวพ่อแม่จะได้อะไรกลับมาบ้าน” พ่อแม่จะภูมิใจเมื่อลูกสาวที่ทำงานในเมืองส่งเงินกลับมาให้ที่บ้านอย่างสม่ำเสมอ ในทางตรงกันข้ามพ่อแม่มีความคาดหวังน้อยมากว่าจะได้รับการช่วยเหลือจากลูกชาย ทั้งสิ่งของและการให้เงินช่วยเหลือ ลูกชายมักจะส่งเงินมาให้พ่อแม่ไม่ค่อยสม่ำเสมอหากเทียบกับลูกสาว หญิงสาวมักจะหาทางประนีประนอมระหว่างความต้องการส่วนตัวที่จะบริโภคสินค้าและประสบการณ์ของความทันสมัยในสังคมไทยกับข้อจำเป็นที่ต้องส่งเงินกลับบ้านไปให้พ่อแม่และพี่น้องเพื่อรักษาญาติ/ญาติผู้พี่ผู้พี่ที่ดีและลูกสาวที่มีความรับผิดชอบไว้ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าพ่อแม่มีความคาดหวังในตัวลูกสาวว่าจะช่วยเหลือทางการเงินมากกว่าลูกชาย ทว่าพ่อแม่ก็เป็นห่วงลูกสาวมากกว่าลูกชาย ไม่เพียงแต่ในแง่ที่ว่าอำนาจของพ่อแม่ในการควบคุมแรงงานและควบคุมรายได้ แต่ยังรวมถึงพฤติกรรมทางเพศอีกด้วย ซึ่งพ่อแม่ต่างเป็นกังวลเกี่ยวกับการที่พวกเขาไม่สามารถควบคุมพฤติกรรมทางเพศของลูกสาวที่อยู่ไกลได้

จะเห็นได้ว่าการที่พ่อแม่เห็นโอกาสว่าตนเองจะได้ประโยชน์จากการออกไปทำงานในกรุงเทพฯ ของลูกๆ ในรูปแบบของการส่งเงินกลับมาเพื่อช่วยเหลือค่าใช้จ่ายหลักๆ ภายในบ้านทำให้พ่อแม่สนับสนุนให้ชาวบ้านยอมรับลูกๆ ของตนเองที่ออกไปทำงานในกรุงเทพฯ ทว่าพ่อแม่ก็ไม่สามารถบังคับให้ลูกๆ ส่งเงินมาได้ ลูกๆ มักจะส่งเงินมาเมื่อมีความต้องการเฉพาะกรณีเท่านั้น ชาวบ้านหลายคนจึงต้องเผชิญกับสถานการณ์ที่น่าอึดอัดต่อตระกูลทางวัฒนธรรมเรื่องความสัมพันธ์แบบบุญคุณระหว่างพ่อแม่กับลูก เพราะพ่อแม่ไม่สามารถบอกหรือหว่านล้อมให้ลูกทำอะไรได้อีกต่อไป ปัจจุบันพ่อแม่ตกอยู่ในฐานะที่ไม่มั่นคงเพราะต้องขอความช่วยเหลือจากลูกและรอขอเงินจากลูก

ดังนั้นการที่คนหนุ่มสาวในชนบทตัดสินใจย้ายเข้าไปทำงานในเมืองทำให้เกิดชุดของความสัมพันธ์ทางสังคมและอัตลักษณ์สองรูปแบบที่ต่างกัน แบบแรกคือตำแหน่งแห่งที่ของความเปราะบางและภาระรับผิดชอบระหว่างผู้ชายและผู้หญิงในครอบครัวของพวกเขา และแบบที่สองคือเป็นความปรารถนาส่วนตัวของคนหนุ่มสาวที่ต้องการเป็นส่วนหนึ่งของความทันสมัยอันน่าตื่นตาตื่นใจและมีประสบการณ์ในเมืองอันทันสมัย อย่างไรก็ตามการอพยพของคนหนุ่มสาวบ่อยครั้งทำให้เกิดความขัดแย้งและความสัมพันธ์ในครัวเรือนแย่งชิง โดยเฉพาะระหว่างพ่อแม่และลูกๆ ความตึง

เครียดนี้จะเกิดมากที่สุดเมื่อลูกสาวออกไปทำงานในกรุงเทพฯ ซึ่งแม้ว่าจะนำรายได้จากการทำงานมาให้ แต่พ่อแม่ก็สูญเสียอำนาจในการควบคุมแรงงานและพฤติกรรมทางเพศของลูกๆ ไป

ขณะที่ศ (2534) อธิบายปรากฏการณ์การออกไป “หาเงิน” หรือขายตัวของหญิงสาวว่า เกิดจากการ “พัฒนา” ที่ไม่เท่าเทียมกัน การมุ่งเน้นการเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและบริการ ด้วยการดึงดูดแรงงานจากภาคเกษตรเข้ามาหล่อเลี้ยงการเติบโตในเมืองและปล่อยทิ้งให้ภาคเกษตรเข้าสู่ภาวะล่มสลาย เกิดการสูญเสียที่ดิน เกิดการว่างงานในชนบท การกระจายรายได้ที่ไม่เป็นธรรม รวมถึงการครอบงำทางการศึกษาและวัฒนธรรมจากศูนย์กลาง การเติบโตของธุรกิจสถานบันเทิง และการค้าประเวณีในเมืองใหญ่และแหล่งท่องเที่ยวต่างๆ รวมถึงการแพร่หลายของอุดมการณ์บริโภคนิยม เหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยที่ทำให้หญิงสาวในชนบทเข้าสู่การค้าประเวณี เริ่มแรกอาจเป็นการถูกล่อลวง ทว่าภายหลังเมื่อตัวอย่างของการประสบความสำเร็จและภาพลักษณ์ที่ทันสมัย ความร่ำรวย และความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของครอบครัวที่มีลูกสาวไปงานหาเงินปรากฏแก่สายตาของชาวบ้าน การออกไปหาเงินของหญิงสาวจึงเป็นการสมควรใจ เพราะต้องการหลีกเลี่ยงชีวิตในชนบทที่มีรายได้จากการทำการเกษตรไม่แน่นอน

ขณะเดียวกันการไปทำงานของหญิงสาวเหล่านี้นำมาสู่ชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของพ่อแม่และพี่น้องในชนบทซึ่งถือเป็นหน้าที่สำคัญของพวกเธอ แม้เมื่อเข้าไปอยู่ในสถานประกอบการแล้วพวกเธอก็จะถูก “แม่” ผู้ทำหน้าที่ดูแลพร่ำสอนให้อดทนต่อการทำงานและนึกถึงความสุขสบายของพ่อแม่ที่บ้านอยู่เสมอ ดังนั้นรายได้จากการทำงานของหญิงสาวหลังจากหมดหนี้กับเจ้าของกิจการแล้ว ส่วนใหญ่จะถูกส่งกลับไปบ้าน ดังที่ยศอธิบายว่า

“การที่หญิงสาวในภาคเหนือเป็น (หรือเคยเป็น) แกนกลางของระบบเครือข่ายและมีความรู้สึกผูกพันและรับผิดชอบต่อครอบครัวมากกว่าผู้ชาย อาจมีส่วนสำคัญที่ทำให้ผู้หญิงทำหน้าที่เป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัวและส่งเงินกลับบ้านมากกว่าผู้ชายที่มักใช้จ่ายเงินของตนที่หามาได้เพื่อสนองความต้องการไปวันๆ เท่านั้น” (ยศ สันตสมบัติ, อ้างแล้ว: 165)

ย้อนกลับมาพิจารณาในกรณีของแรงงานรับจ้างหญิงพบว่าลูกและหลานของพวกเธอมีบทบาทมากต่อการช่วยเหลือ สนับสนุนในรูปแบบต่างๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อม การศึกษานี้พบว่าการช่วยเหลือแบบทางตรงคือ การช่วยเหลือทางการเงินซึ่งเกิดจากการทำงานนอกภาคเกษตรด้วยการส่งเงินกลับไปให้พ่อแม่ของพวกเธอและเธอที่อยู่ในชนบท อีกรูปแบบหนึ่งของการส่งเงินกลับ

คือ การนำเงินมาให้ทุกครั้งทีกลับมาเยี่ยมบ้าน การช่วยเหลือทางการเงินในลักษณะนี้เกิดขึ้นในกรณีที่ถูกหลานของแรงงานรับจ้างออกไปทำงานนอกภาคเกษตรไม่ไกลจากบ้านมากนัก สามารถเดินทางไป-กลับ หรือกลับมาเยี่ยมบ้านได้บ่อยครั้งตามต้องการ อีกรูปแบบหนึ่งที่พบคือการช่วยเหลือแบบทางอ้อม ด้วยการหางานให้ทำ หรือให้ไปช่วยงานและจ่ายค่าจ้าง แบบแผนของการแสดงความกตัญญูเพื่อตอบแทนบุญคุณพ่อแม่ในรูปแบบของการส่งเงินกลับมาให้พ่อแม่ที่อยู่บ้าน ไม่เพียงเป็นการทดแทนบุญคุณต่อผู้มีพระคุณเท่านั้น แต่สัมพันธ์กับความภาคภูมิใจของพ่อแม่ที่มีต่อลูก โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับแม่ที่มีต่อลูกสาว ความภาคภูมิใจดังกล่าวเปรียบเสมือนความสำเร็จของผู้เป็นแม่ผู้มีหน้าที่อบรมสั่งสอน และอยู่ในฐานะที่มีความผูกพันใกล้ชิดกับลูกสาวที่สามารถอบรมสั่งสอนให้ลูกเป็นคน “กตัญญู” ต่อผู้มีพระคุณได้

ทว่า สำหรับนักคิดสายสตรีนิยมเห็นว่าการที่ผู้หญิงต้องรับผิดชอบต่อความเป็นอยู่ของสมาชิกในครอบครัวเกิดจากอุดมการณ์ครอบครัวที่ให้ผู้หญิงมีสถานภาพเป็นแม่และเมีย และทำหน้าที่เป็นเป้าหลอมความเป็นผู้หญิงผ่านการอบรมสั่งสอนและพฤติกรรมความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมของพ่อแม่ผ่านให้แก่ลูก สำหรับนักคิดสายสตรีนิยมน่าจะมีมุมมองที่เห็นตรงกันว่าครอบครัวเป็นพื้นที่ของการกดขี่และเป็นพื้นที่ที่ผู้หญิงถูกแสวงหาผลประโยชน์จากสถานะของความเป็นเมียและเป็นแม่ที่อยู่ภายใต้อำนาจของสามี/พ่อในทางเศรษฐกิจหรืออย่างน้อยก็ในระบบอุดมการณ์ชายเป็นใหญ่ (ณรงค์ศักดิ์ ชัยราช, 2551: 10-11) อย่างไรก็ตามทางมานุษยวิทยาเห็นว่าอุดมการณ์ครอบครัวและการจัดวางตำแหน่งแห่งที่ระหว่างวัยและระหว่างเพศ เช่นความกตัญญู การเคารพเชื่อฟังผู้ใหญ่ ฯลฯ เหล่านี้ถูกผลิตขึ้นจากพลังต่างๆ ทางสังคมและมีการผลิตซ้ำและถ่ายทอดอย่างต่อเนื่อง (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2542 อ้างใน ณรงค์ศักดิ์ ชัยราช, อ้างแล้ว: 11)

5.1.3.1 ป้าสมกับเงินช่วยเหลือจากลูกสาวที่อยู่ต่างแดน

ป้าสมเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงบทบาทของลูกสาวที่มีผลต่อฐานะทางเศรษฐกิจอย่างมาก ป้าสมมีลูกสองคน ลูกสาวคนโตอายุ 44 ปี ลูกชายคนเล็กอายุ 41 ปี ลูกสาวคนโตของป้าสมไปทำงานอยู่ที่ญี่ปุ่นตั้งแต่อายุประมาณ 20 ปีก่อนที่จะแต่งงานกับชาวญี่ปุ่นและลงหลักปักฐานอยู่ที่ประเทศญี่ปุ่น ปัจจุบันทำงานเป็นพนักงานในโรงงานอาหารกระป๋อง นานๆ ถึงจะกลับมาเยี่ยมบ้าน โดยเพิ่งกลับมาเมื่อปี 2552 ถึงแม้ว่าลูกสาวจะไม่ได้มาเยี่ยมบ้านบ่อย แต่ก็ส่งเงินมาให้ป้าสม ผู้เป็นแม่ใช้ประมาณเดือนละ 8,000 บาท เป็นประจำทุกเดือน ไม่เคยขาดมือ ส่วนใหญ่แล้วป้าสมจะซื้อมอเตอร์ไซด์ไปธนาคารเพื่อถอนเงินด้วยตนเอง เพราะอยู่ห่างจากบ้านเพียง 8 กิโลเมตรเท่านั้น

⁵ ส่งมาให้เดือนละ 25,000 บาท การคิดเป็นเงินบาทไทยจึงขึ้นอยู่กับอัตราแลกเปลี่ยนในแต่ละช่วงเวลา

บางครั้งก็ไปกับลูกชายที่ปัจจุบันเปิดกิจการซ่อมรถที่บ้านปากว้าว ตำบลแม่ไร่ ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากแม่มากนัก สามารถแวะมาเยี่ยมเยียนได้เป็นประจำ อย่างไรก็ตามเมื่อเทียบกับลูกสาวแล้วพบว่าลูกชายอาจไม่ได้ช่วยเหลือทางด้านการเงินมากนัก แต่อาศัยการมาเยี่ยมเยียนและดูแลแม่ซึ่งอยู่บ้านคนเดียวมากกว่า และบางครั้งก็ให้ลูกสาวของตนมานอนเป็นเพื่อน

เมื่อลูกทั้งสองคนของป้าสมมีความมั่นคงด้านอาชีพและการเงิน มีชีวิตความเป็นอยู่ระดับที่ดี ทำให้ป้าสมผู้เป็นแม่สามารถใช้ชีวิตวัยชราได้อย่างสุขสบายไม่ต้องเหนื่อยยากในการทำงานเพื่อหาเงินในการเลี้ยงชีพ กระนั้นป้าสมก็ยังคงทำงานรับจ้างต่อไปและดำรงชีพด้วยความมัธยัสถ์ และใช้จ่ายเท่าที่จำเป็น เพราะมีเป้าหมายว่าจะออมเงินที่ลูกสาวส่งมาให้เพื่อไปซื้อที่ดินมาให้ลูกชายทำการเกษตรหรืออาจปล่อยให้เช่าเนื่องจากตนอายุมากแล้ว ส่วนเงินที่ได้จากการทำงานรับจ้างเป็นเงินที่นำมาใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน

5.1.3.2 ป้าพิพัยกับเงินจากลูกสาวเมื่อกลับมาบ้าน

ป้าพิพัยมีลูกสาวหนึ่งคน อายุ 25 ปี ปัจจุบันทำงานเป็นพนักงานประจำซูเปอร์สโตร์แห่งหนึ่งในจังหวัดเชียงรายมีรายได้เดือนละ 7,000 บาท โดยเช่าหอพักอยู่ใกล้กับที่ทำงาน และกลับมาเยี่ยมบ้านหนึ่งถึงสองครั้งต่ออาทิตย์ ทุกครั้งที่กลับมาบ้านลูกสาวป้าพิพัยจะให้เงินกับแม่เสมออาจจะไม่มากมายนักเช่นครั้งละ 300-500 บาท หรือประมาณ 1,000 บาทต่อเดือน ซึ่งป้าพิพัยก็รู้สึกว่าจะไม่อยากจะรับกวบลูกเพราะเห็นว่าลูกก็มีรายจ่ายของตนเองทั้งค่าเช่าหอ ค่าใช้จ่ายประจำวัน และต้องมีเงินออมส่วนตัว ดังที่ป้าพิพัยกล่าวว่า

“อย่างน้องเอ (นามสมมุติ) ก่บ่าใช้ไปก่่วนมัน มันก่กุ่มปอมัน เงินเดือนก่บ่าไ่จ่ก่ ไหนจะค่าหอแหม ก่อยู่ก่ก่ก่แหม.....แต่เวลาปีก่บ้าน มาก่ถามว่าแม่มีดั่งคัก เฮาก่บ่อกว่ามียู่ลูกเก็บไว้เด้อะ มันก่ก่ก่บ่เฮาสี่ร้อยผ่อง ห้าร้อยผ่อง...อย่างปีนี้น้องเอได้โบนัสสองเตือ ก่แบ่งดั่งหื้อแม่มันเหี้ยห้าพัน (5,000) หื้อป่อมันเหี้ยห้าร้อยก่า (ยิ้มอย่างภูมิใจ)”

(อย่างน้องเอ ก็ไม่อยากจะไปรับกวบลูก รายได้ของลูกๆ ก็จำเป็นต้องใช้จ่าย เงินเดือนก็ไม่มากนัก ไหนจะต้องจ่ายค่าหอ ค่าอยู่ค่ากินอีก...แต่เวลากลับมาบ้านมา ก็จะถามแม่ว่ามีเงินรึเปล่า คนก็บ่อกว่ามียู่ให้ลูกเก็บเงินไว้ ลูกสาวก็จะให้เงินแม่สี่ร้อยบั้ง ห้าร้อยบั้ง อย่างสิ้นปีนี้ก็ได้อีกโบนัสสองครั้ง ก็แบ่งเงินให้แม่ห้าพัน และให้พ่อห้าร้อย)

หากพิจารณาการฟังฟังรายได้จากลูกสาวของครอบครัวของป้าทิพย์พบว่า แทบไม่ต้องฟังฟังรายได้จากลูกสาวเลย เพราะป้าทิพย์และสามียังสามารถพึ่งพาตนเองเนื่องจากยังมีอายุไม่มากนักสามารถออกทำงานรับจ้างและมีรายได้ต่อไป ทว่าการที่ลูกสาวให้เงินทุกครั้งที่กลับมาบ้านแม้เพียงเล็กน้อยแต่ก็เป็นการแสดงความกตัญญู ด้วยการช่วยเหลือตามกำลังที่ตนจะทำได้ที่ไม่เพียงมีผลในด้านเศรษฐกิจเท่านั้นแต่ยังมีผลทางด้านจิตใจ ความรู้สึก และเป็นการรักษาชุดของศีลธรรมในเรื่องการตอบแทนบุญคุณเอาไว้ แม้ว่าเงินจะเป็นเครื่องวัดความสำเร็จในหน้าที่การงานของลูกสาวที่ออกไปทำงานในเมือง แต่ความภาคภูมิใจของพ่อแม่เกิดจากการที่ลูกสาวยังคง “รู้จักกตัญญู” หรือ “นึกถึงพ่อแม่” สามารถนำไปถ่ายทอดให้คนอื่น ๆ รับฟังได้ด้วย

ป้าทิพย์มักจะเล่าเรื่องลูกสาวของตนเองให้กับผู้ศึกษาฟังด้วยความภาคภูมิใจในเสมอ เพราะลูกสาวของป้าทิพย์เป็นคนที่รู้จักออมเงินและใช้จ่ายเงินอย่างประหยัด ทั้งนี้เพราะป้าทิพย์เลี้ยงดูลูกสาวคนนี้อย่างเข้มงวดทั้งเรื่องการใช้จ่ายและการใช้ชีวิต ลูกสาวของป้าทิพย์ถูกสอนให้ช่วยเหลืองานบ้านตั้งแต่เล็กๆ ไม่ว่าจะเป็นการนั่งข้าว การกวาดบ้าน ตากผ้าเก็บผ้า และการช่วยแม่ทำกับข้าวหลังจากเลิกเรียน ป้าทิพย์เล่าให้ฟังว่าป้าทิพย์จะไม่ตามใจลูกไม่ว่าจะเป็นเรื่องอาหารการกิน และการใช้จ่าย ดังที่ป้าทิพย์กล่าวว่า

“ป้าบ่าหื้อเลือกกิน เขาแก่งอะหยัง ก่ต้องกินอันนั้น บ่ายะกินอย่างเดียว ถ้ากินบ่าได้ ก็กินข้าวกับน้ำแก่ง กิดไปก่เป็นดิเ็นดูมันเหมือนกัน อย่างเวลามันไข่ได้หยังก่บ่าค้อยกล้าของเพราะมันหันว่าป้อแม่มันยะก้านหนัก”

5.2 การสร้างเครือข่ายทางสังคมในกลุ่มเครือญาติและในชุมชนขนาดเล็ก เพื่อเป็นทุนทางสังคม

แนวคิดเรื่อง “ทุนทางสังคม” (social capital) เป็นแนวคิดที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ทางสังคมหรือเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่มนุษย์สามารถนำไปสร้างความสัมพันธ์หรือเครือข่ายความสัมพันธ์เพิ่มเพื่อเกิดประโยชน์ในกิจกรรมอื่นๆ ต่อไป Putnum (1993 อ้างใน จามะรี เชียงทอง 2549: 162) กล่าวว่าทุนทางสังคมหมายถึง รูปแบบของการจัดการทางสังคม เช่นความเชื่อ บรรทัดฐานและเครือข่าย ซึ่งจะทำให้สังคมดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น เนื่องจากกิจกรรมต่างๆ ดำเนินไปอย่างร่วมมือสอดคล้องกัน ขณะที่ Ellis ให้ความหมายทุนทางสังคมว่าหมายถึง เครือข่ายและความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในรูปแบบที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ (Ellis, 2000 อ้างใน Oberhauser, Mandel and Hapke, 2004: 205) อย่างไรก็ตาม Hadenius และ Ugglä (1996 อ้างใน จามะรี เชียงทอง, อ้างแล้ว: 165) มีข้อสังเกตว่า ทุนทางสังคมยังหมายถึงรูปแบบสถาบันการร่วมมือ

กัน เช่นกลุ่มเครือข่าย กลุ่มศาสนา ซึ่งรูปแบบ/สถาบันการร่วมมือกันเหล่านี้มีอยู่หลายแห่งในประเทศกำลังพัฒนาสามารถพัฒนา (ด้วยความช่วยเหลือจากองค์กรพัฒนาเอกชน) มาสู่ความเป็นประชาสังคมได้ (จามะรี เชียงทอง, อ้างแล้ว: 21) เช่นเดียวกับเอลลิส (1998) ที่กล่าวว่า การดำรงชีพมิได้สัมพันธ์กับเงินสดและการมาซึ่งเงินสดเท่านั้นแต่ยังสัมพันธ์กับสถาบันทางสังคม (เช่นเครือข่าย ครอบครัว การรวมกลุ่ม หมู่บ้านและอื่นๆ) เพศภาวะ กรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินที่จำเป็นต่อการส่งเสริมและทำให้มาตรฐานในการใช้ชีวิตมีความยั่งยืน เครือข่ายทางสังคมและเครือข่ายมีความสำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้ชุดของรายได้ที่หลากหลายทำได้อย่างสะดวกและมีความยั่งยืน นอกจากนี้การดำรงชีพยังหมายถึงการเข้าถึงการบริการทางสังคมและสาธารณะจากรัฐ เช่น การศึกษา การบริการด้านสุขภาพ และโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ

สำหรับผู้หญิง การสร้างเครือข่ายทางสังคมมีพื้นฐานมาจากความเป็นเครือข่ายและถิ่นฐาน นอกเหนือจากความผูกพันทางสายเลือดแล้วยังมีความเป็นเพื่อนบ้านซ้อนทับกันอีกด้วย โลกของผู้หญิงยังเป็นระบบที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจและการเมือง โดยกฎเกณฑ์ของความสัมพันธ์เป็นการแลกเปลี่ยนและความร่วมมือมากกว่าความขัดแย้ง เครือข่ายทางสังคมของผู้หญิงจึงมีลักษณะไม่หยุดนิ่งแต่จะเปลี่ยนรูปแบบไปตามสังคมที่เปลี่ยนแปลง อาจกล่าวได้ว่าในโลกของผู้หญิง เครือข่ายทางสังคมถูกสร้างขึ้นมาเป็นกลยุทธ์หนึ่งเพื่อให้สามารถบรรลุกิจกรรมต่างๆ ไปได้ การเลือกใช้ยุทธวิธีนั้นขึ้นอยู่กับเป้าหมาย เครือข่ายจึงมีลักษณะที่ไม่หยุดนิ่งแต่จะเปลี่ยนรูปแบบไปตามลักษณะทางสังคมที่เปลี่ยนไป และไม่ใช่เพียงระบบเครือข่ายที่เป็นพื้นฐานสำคัญต่อความมั่นคงของผู้หญิงแต่ยังมีการสร้างพันธมิตรจากเพื่อนบ้าน เพื่อนร่วมงาน รวมถึงการติดต่อสัมพันธ์ในรูปแบบที่หลากหลาย เครือข่ายดังกล่าวเป็นที่มาของพลังอำนาจในการเข้าถึงทรัพยากร และเป็นการจัดความสัมพันธ์ระหว่างเพศเดียวกันและเพศตรงข้ามเพื่อให้สามารถบรรลุวัตถุประสงค์ ถึงแม้ว่าความสัมพันธ์เชิงเครือข่ายอาจมีทั้งความร่วมมือและความขัดแย้งแต่การจัดความสัมพันธ์นั้นต้องมีการต่อยอดเพื่อตรวจสอบอำนาจที่มีอยู่ในแต่ละสถานการณ์ (กนกพร คีบุรี, 2542: 4-11)

งานศึกษาการสร้างเครือข่ายของผู้หญิงในการผลิตเสื้อผ้าสำเร็จรูปแบบรับเหมาช่วงของกนกพร พบว่าผู้หญิงที่ทำงานตัดเย็บเสื้อผ้าสำเร็จรูปได้สร้างความสัมพันธ์นอกเหนือจากพื้นที่ทำงาน หรือเป็นความสัมพันธ์นอกเหนือจากความเป็นเพื่อนร่วมงาน โดยเครือข่ายทางสังคมของผู้หญิงเหล่านี้มีหลายรูปแบบและถูกใช้นำมาเป็นเครื่องมือในการเข้าถึงและการจัดการทรัพยากร บางรูปแบบเป็นความร่วมมือของเครือข่ายเพศหญิงและเพศชาย เป็นความร่วมมือทางเศรษฐกิจแบบยังชีพและเศรษฐกิจสมัยใหม่ ความร่วมมือทางการเมืองและความร่วมมือทางการเงิน ภายใต้อำนาจความสัมพันธ์ระหว่างผู้หญิงทำงานรับตัดเย็บผ้ากับคนในชุมชนนั้นมีสองแนวคิดที่อยู่

เบื้องหลัง แนวคิดแรกคือแนวคิดความสัมพันธ์ต่างตอบแทน (relation of reciprocity) ที่ปรากฏในรูปแบบของการแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างเครือญาติและเพื่อนบ้านซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกันและเป็นความร่วมมือทางเศรษฐกิจขั้นพื้นฐานของคนในชุมชน ซึ่งคนกพรใช้ในการดำเนินงานศพเป็นกรณีศึกษาให้เห็นถึงการร่วมมือของคนในชุมชนและพบว่าผู้หญิงเย็บผ้าเกือบทั้งหมดหยุดงานหรือทำงานในช่วงเช้าถึงบ่ายและมาช่วยในงานศพในตอนเย็น ไม่ว่าจะเป็นการทำอาหารต้อนรับแขก เลี้ยงพระ ถ้างาน ฯลฯ มีการผลิตเปลี่ยนเวลามาช่วยงาน โดยพวกเธอให้เหตุผลของการหยุดงานว่า “ทางนี้เน้นแรงมากกว่าเงิน”

แนวคิดที่สองได้แก่เรื่อง “การเลี้ยง” โดยมีตัวอย่างของการจัดงานเลี้ยงวันเกิดของลูกหลานในเครือญาติของผู้หญิงเย็บผ้า ที่ต่างมีเครือญาติมาช่วยกันเตรียมอาหาร สถานที่ และรับประทานอาหารร่วมกัน คนกพรให้ข้อสังเกตว่า การจัดงานวันเกิดเป็นเวทีที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์หลังจากที่มีเด็กชายเป็นศูนย์กลางความสัมพันธ์ทางเครือญาติ การร่วมมือกันในหมู่เครือญาติและเพื่อนบ้านของผู้หญิงเย็บผ้าช่วยตอกย้ำความสัมพันธ์ให้แน่นแฟ้น เป็นการผลิตซ้ำความเป็นกลุ่มและชุมชนจากกรุ่นหนึ่งไปสู่กรุ่นหนึ่ง (คนกพร คินรี, อ้างแล้ว: 94-102)

ในกรณีศึกษาแม่ค้าขายของในตลาดที่จังหวัดพะเยาของ อริยา เสวตามร์ (อ้างแล้ว) พบว่าต่างอาศัยเครือข่ายแบบไม่เป็นทางการที่วางอยู่บนรูปแบบความสัมพันธ์ที่หลากหลายและซ้อนทับกันเพื่อสืบทอดความเป็นแม่ค้าในรุ่นต่อไป และเป็นพื้นฐานการรวมกลุ่มเพื่อสร้างอำนาจต่อรองทางเศรษฐกิจ เครือข่ายเหล่านี้ได้แก่ ความเป็นเครือญาติ กลุ่มสังฆะของวัด กลุ่มฌาปนกิจในชุมชน กลุ่มแชร์ กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มทัวร์ และกลุ่มทอดผ้าป่าในตลาด เป็นต้น เนื่องจากตลาดมีลักษณะความเป็นชุมชนค่อนข้างสูง และการเป็นแม่ค้าส่วนใหญ่สืบทอดทางเครือญาติ ได้แก่ แม่หรือแม่สามีที่ค้าขายอยู่ก่อนแล้ว ความเป็นเครือญาติจึงเป็นพื้นฐานที่สำคัญของการสืบทอดอาชีพแม่ค้า

ความสัมพันธ์ของคนในตลาดมีความหลากหลายและซับซ้อน คนๆ หนึ่งอาจมีความสัมพันธ์เป็นเครือญาติกัน เป็นเพื่อนบ้าน และมีอาชีพเดียวกัน หรือมีความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจเพราะการค้าขายมักจะประสบกับปัญหาการไม่มีเงินลงทุน จึงมีการกู้ยืม หรือการซื้อของเงินผ่อน นอกจากการกู้ยืมเงินจากนายทุนแล้ว แม่ค้ามีการรวมกลุ่มกันซึ่งวางอยู่บนความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ เช่นมีการรวมกลุ่มเฉพาะเพื่อนสนิท สะสมเงินและจับฉลากหมุนเวียนกันทำให้มีเงินก้อนโดยไม่มีดอกเบี้ย หรือกลุ่มแชร์ นอกจากนี้แม่ค้ายังได้รวมกลุ่มกันเป็นกลุ่มออมทรัพย์แบบรายวันเพื่อออมเงินและกู้ยืมเงินกันเองในอัตราดอกเบี้ยที่ต่ำกว่ากู้จากนายทุนเงินกู้ในตลาดที่ได้รับคำแนะนำและช่วยเหลือจากศูนย์สังคมพัฒนาเชิงใหม่เขตพะเยา นอกจากนี้ในศูนย์สังคม

พัฒนายังได้ร่วมกับชาวบ้านจัดตั้งกองทุนสวัสดิการชุมชน โดยให้ชื่อว่า “สถาบันการเงินชุมชน” ความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการเหล่านี้ได้ขยายไปสู่การสร้างความสัมพันธ์ที่กว้างขวางมากขึ้น ทำให้ผู้หญิงมีอำนาจต่อรองทางเศรษฐกิจมากขึ้นในระดับชุมชน ได้แก่การเรียกร้องต่อรองกับรัฐ และเจ้าของตลาดเพื่อขอที่ทำกิน และยังขยายความสัมพันธ์ด้วยการเข้าร่วมงานบุญที่มีเพื่อนแม่ค้า สังกัดอยู่ รวมถึงการรวมกลุ่มออมทรัพย์เพื่อช่วยเหลือกันในเครือข่ายของงานพัฒนาทั้งของรัฐและเอกชน

5.2.1 หลานสาวที่ดี...ด้วยการช่วยให้น้ำมีรายได้

เนื่องจากป้าสมเป็นน้ำของป้าทิพย์ (น้องของพ่อ) ทำให้ป้าทิพย์คำนึงถึงป้าสมเป็นคนแรกเมื่อมีการติดต่อจากนายจ้างคนใดก็ตามที่ต้องการแรงงานมากกว่า 1 คน ป้าทิพย์จะมาติดต่อป้าสมเป็นคนแรกก่อนที่จะไปติดต่อป้าใจและคนอื่นๆ เพื่อให้ได้จำนวนคนที่นายจ้างต้องการ ดังนั้นป้าสมจึงได้เปรียบในข้อนี้อย่างมากเมื่อเทียบกับป้าใจ ตัวอย่างเช่นในการเกี่ยวข้าวของป้าเดือนเมื่อเดือนพฤศจิกายนปี 2552 ป้าเดือนต้องการคนเกี่ยวข้าวจำนวน 2 คน ป้าทิพย์ก็ไปติดต่อป้าสมเป็นคนแรก ขณะเดียวกันความเป็นเครือญาติทำให้ป้าสมไวใจและเชื่อใจป้าทิพย์ในฐานะคนตรกราววัดมากกว่าคนตรกราววัดคนอื่นๆ ในพื้นที่ ตัวอย่างเช่นเมื่อครั้งหนึ่งป้าทิพย์ติดต่อให้ป้าสมไปทำงานให้กับนายจ้างรายหนึ่ง ป้าสมจะถามก่อนเสมอว่าป้าทิพย์ไปด้วยหรือไม่ “ถ้าอิหลานไป อิน้ำก็ไป” ในทางกลับกัน หากมองในมุมของป้าทิพย์จะพบว่าป้าทิพย์ได้ใช้ความเป็นเครือญาติกับป้าสมในการรักษาเครือข่ายแรงงานของตนไว้เพื่อสามารถหาแรงงานรับจ้างตามจำนวนที่นายจ้างต้องการได้ และเมื่อเป็นเช่นนั้นนายจ้างจะพอใจและนำมาสู่การจ้างงานในภายหลัง

ส่วนป้าใจก็ได้รับความช่วยเหลือจากหลานสาวที่อยู่กรุงเทพฯ หลานสาวของป้าใจขายกับข้าวสำเร็จรูป และเนื่องจากกิจการค่อนข้างไปได้ดีและขาดแคลนคนช่วยทำงาน เมื่อเห็นว่าน้ำไม่ค่อยมีงานทำจึงชวนมาอยู่ด้วยกันและ “ขอให้มาช่วย” ทำงาน โดยในปี 2553 ที่ผ่านมามีป้าใจไปช่วยหลานสาวที่กรุงเทพฯ เป็นเวลา 4 เดือน ตั้งแต่เดือนกรกฎาคมถึงเดือนตุลาคมโดยอาศัยอยู่กับหลานสาว และได้ค่าตอบแทนให้ประมาณวันละ 100 บาท

หากพิจารณาในกรณีของป้าสมและป้าใจที่มีหลานสาวคอยช่วยเหลือให้มีรายได้ แสดงให้เห็นถึงบทบาทของเครือข่ายความเป็นเครือญาติที่มีผลต่อความมั่นคงในการดำรงชีพ และภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในหมู่เครือญาติ ที่ว่า “เอาน้ำเอาน้องไว้ก่อน” แฝงด้วยชุดของความคิดและตรรกะทางวัฒนธรรมของคนในชุมชนเพื่อควบคุมและกำหนดพฤติกรรมที่แต่ละคนพึงปฏิบัติต่อ

ญาติพี่น้องของตนเอง ด้วยการให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลกันในหมู่ญาติพี่น้อง และในฐานะของหลานยังเป็นการแสดงถึง “ความกตัญญู” ต่อญาติผู้ใหญ่ในฐานะ “หลานสาวที่ดี” อีกด้วย

5.2.2 เครือข่ายทางสังคมของแรงงานรับจ้างในบริบทชุมชนขนาดเล็ก

5.2.2.1 บ้าน วัด และชุมชน

สำหรับชุมชนบ้านแม่คำประกอบด้วย 3 หมู่บ้านตามเขตการปกครองปัจจุบัน ได้แก่ บ้านแม่คำหมู่ 2, 10 และ 12 ทั้งสามหมู่บ้านเป็นชุมชนศรัทธาวัดแม่คำที่สร้างขึ้นเมื่อวันที่ 1 มีนาคม 2442 โดยมีครูบาบุญวิชัย (คำมูล ญาณวิโช) เป็นผู้เริ่มสร้างร่วมกับชาวบ้านจำนวน 15 หลังคาเรือน ในอดีตวัดแม่คำไม่เพียงเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้านเท่านั้นแต่ยังเป็นศูนย์กลางการศึกษาสำหรับผู้คนในและนอกชุมชน ผู้ศึกษาเคยพูดคุยกับผู้สูงอายุหลายรายที่เป็นคนบ้านสันคันธง หรือคนบ้านศรีดอนมูล อ.เชียงแสนต่างกล่าวว่าคนนั้นต้องมาบวชเรียนที่วัดแม่บ้านคำ (หลวง) เพราะเป็นศูนย์กลางการศึกษาพระธรรม อาจกล่าวได้ว่าวัดแม่คำ (หลวง) เป็นศูนย์กลางการศึกษาของคนทั้งลุ่มน้ำคำ

ปัจจุบันดูเหมือนว่าภาพของความศรัทธาและการเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้และเป็นศูนย์รวมจิตใจได้เปลี่ยนแปลงไป ด้านหนึ่งวัดยังคงรักษาการเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ของสามเณรในอำเภอแม่จัน โดยวัดได้ปรับบทบาทของตนเองมาเป็นโรงเรียนปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา โดยใช้ชื่อว่าโรงเรียนวัดแม่คำวิทยา (สังฆประชาอุปถัมภ์) ซึ่งเปิดการเรียนการสอนตั้งแต่มัธยมศึกษาตอนต้นจนถึงมัธยมศึกษาตอนปลาย มีผู้เรียนกว่า 200 คน (กลุ่มโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษา, 5 ตุลาคม 2554) โดยมีอาคารสำหรับการเรียนการสอนจำนวน 2 อาคาร ทุกๆ เช้าและในช่วงเย็นชาวบ้านจะคุ้นชินกับภาพสามเณรนั่งรอรับส่งเข้า-ออกผ่านเส้นทางภายในหมู่บ้าน ภาพของสามเณรจำนวนมากนั่งรอรับส่งบริเวณหน้าวัด รวมถึงภาพของสามเณรเข้าออกร้านค้าและมินิมาร์ทใกล้วัดเพื่อซื้อขนมขบเคี้ยวต่างๆ เมื่ออยู่ในช่วงพักและรอรถมารับกลับบ้านด้วยเหตุนี้ในสายตาของชาวบ้านวัดจึงไม่ใช่แค่สถานที่สำหรับประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและเป็นที่สำหรับคนในชุมชนมารวมตัวกันทำกิจกรรมต่างๆ เท่านั้น แต่วัดเป็นโรงเรียนซึ่งไม่ต่างจากโรงเรียนสายสามัญศึกษาทั่วไป

แม้ว่าประเพณีต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับวัดและชุมชนยังคงได้รับการสืบทอดมาอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นประเพณีตานก๋วยสลาก งานปอยหลวง งานทอดกฐินหลังออกพรรษา แต่ประเพณีเหล่านี้ก็ได้ปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับยุคสมัยและวิถีชีวิตของคนในชุมชนมากขึ้น ในปี พ.ศ. 2552

วัดแม่คำมีงานปอยหลวงเพื่อเฉลิมฉลองหอรระงั้งที่สร้างขึ้นมาแทนหอรระงั้งเดิมที่เก่าและทรุดโทรม โดยมีพ่อค้าผู้ที่ร่ำรวยที่สุดในชุมชนเป็นผู้สร้างถวาย แต่ดูเหมือนว่าปอยหลวงครั้งนี้ชาวบ้านตื่นตัวน้อยมาก เพราะหากย้อนกลับไปประมาณ 10 ปีที่แล้ว เมื่อวัดแม่คำมีงานปอยหลวง ถนนในหมู่บ้านเต็มไปด้วยการสัญจรไปมาของผู้คนจากต่างบ้าน ต่างศรัทธาวัดมาร่วมอนุโมทนาบุญตามบ้านของคนที่ยึดรู้จัก ชุมชนศรัทธาวัดแม่คำในฐานะเจ้าภาพมีหน้าที่จัดต้อนรับผู้มาร่วมอนุโมทนาบุญด้วยอาหารคาวหวาน ของว่าง และเครื่องดื่มต่างๆ ชนิดที่เรียกว่าเลี้ยงไม่อั้น

ทว่า ปอยหลวงในปีนั้นบรรยากาศเป็นไปอย่างเงียบเหงา ถนนหนทางไม่คึกคักเหมือนเช่นในอดีต คนในชุมชนยังใช้ชีวิตออกไปทำงานรับจ้างตามปกติเหมือนว่าไม่มีงานเฉลิมฉลองที่วัดของตน นั้นเท่ากับว่าไม่มีการเปิดบ้านต้อนรับแขกต่างบ้านที่ต้องการมาร่วมอนุโมทนาบุญแต่อย่างใด ป้าทิพย์ถึงกับเอ่ยว่า “**บ้านนี้ไม่มีปอย**” เมื่อถูกผู้ศึกษามาว่าวันนี้เป็นวันปอยหลวงป้าทิพย์เตรียมการหรือไม่ อย่างไร คำตอบนี้ไม่แตกต่างจากชาวบ้านคนอื่นๆ มากนัก บางคนถึงกับบ่นเพราะแม่ตั้งใจว่าจะไม่เตรียมการอะไร แต่ก็ยังมีคนต่างบ้านแวะมา จึงไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้

ชาวบ้านส่วนใหญ่ให้เหตุผลว่าการสร้างหอรระงั้งหลังใหม่แทนหลังเก่านี้ แม้จะเป็นเจตนาดีของผู้ที่ต้องการสร้างถวายวัด แต่ก็ดูเหมือนเป็นเรื่องของเจ้าอาวาส คณะกรรมการวัด และผู้มีอำนาจในท้องถิ่นบางคนเท่านั้นที่เห็นด้วย ชาวบ้านต่างรู้สึกว่าการตัดสินใจสร้างสิ่งหนึ่งสิ่งใดควรได้รับความเห็นชอบจากชาวบ้านด้วย เพราะเมื่อสร้างเสร็จชาวบ้านก็ไม่สามารถปฏิเสธประเพณีที่เคยปฏิบัติสืบทอดกันมาได้ และการจัดงานปอยหลวงแต่ละครั้งต้องใช้จ่ายเงินจำนวนมากในการเตรียมอาหาร ของว่างไว้ต้อนรับผู้มาเยือน ด้วยเหตุนี้ การปิดบ้านและบอกว่า “**บ้านนี้ไม่มีปอย**” เป็นการแสดงให้เห็นถึงการไม่เห็นด้วยและการต่อต้านของชาวบ้านที่เห็นว่าไม่สมควรจัดงานในช่วงเศรษฐกิจฝืดเคืองเช่นนี้ อย่างไรก็ตามไม่ใช่ทุกหลังคาที่ไม่จัดงาน เพราะสมาชิกสภาเทศบาล ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน ผู้รับเหมาก่อสร้าง ยังมีกำลังทรัพย์มากพอที่จะเตรียมต้อนรับแขกต่างถิ่น แต่สำหรับป้าทิพย์ ป้าสม ป้าใจ และชาวบ้านที่มีอาชีพรับจ้างทั่วไป หรือทำนาทำสวน ยังคงดำเนินชีวิตตามปกติและปฏิเสธที่จะจัดงาน ทว่าก็ยังมาร่วมอนุโมทนาบุญด้วยการใส่ซองถวายปัจจัยให้แก่วัด

การเป็นผู้อุปถัมภ์หลักที่สำคัญของวัด สะท้อนให้เห็นถึงบทบาทและฐานะของคนในชุมชน แน่นนอนว่าผู้อุปถัมภ์หลักคือผู้นำและผู้มีบทบาททางการเมืองในระดับท้องถิ่น มากกว่าที่จะเป็นชาวบ้านทั่วไป แต่กระนั้นก็ไม่ได้หมายความว่าชาวบ้านไม่มีส่วนร่วมหรือไม่สนใจในกิจการ

ต่างๆ ของวัด เพราะทุกวันพระผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชนยังไปนอนค้างคืนที่วัดในวัน โคน และอยู่ทำวัดเช้า และหากเป็นวันสำคัญทางศาสนา⁶ คนในชุมชนยังคงไปนั่งสวดพระอภิธรรมและนั่งฟังเทศน์

สำหรับป้าทิพย์ ป้าใจและป้าสมในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของชุมชนศรัทธาวัดแม่คำต่างให้ความร่วมมืออย่างเต็มที่ ตามกำลังความสามารถของตนเองในการให้ความร่วมมือกับวัดเป็นต้นว่าเมื่อวัดขอความร่วมมือจากทั้งสามหมู่บ้านในการทอดกฐินในช่วงหลังออกพรรษา ซึ่งแต่ละหมู่บ้านจะมีองค์กฐินของตนเองตั้งรออยู่ ณ ศาลาประชาคมประจำหมู่บ้าน ในกรณีนี้ ป้าทิพย์ ป้าสมและป้าใจจะหยุดงานรับงานและมาช่วยคนในหมู่บ้านตกแต่งองค์กฐินพร้อมทั้งร่วมบริจาคตลอดทั้งวันจะมีการเปิดเพลงสลับกับการประกาศรายชื่อและจำนวนเงินที่ร่วมบริจาคผ่านหอกระจายเสียงของหมู่บ้าน ดูเหมือนว่าการประกาศผ่านหอกระจายเสียงของหมู่บ้านเช่นนี้ไม่เพียงเป็นการเชิญชวนถึงบังคับเท่านั้นแต่ยังเป็นการแสดงตัวตนในฐานะที่เป็นสมาชิกของชุมชน และฐานะทางเศรษฐกิจของแต่ละคนอีกด้วย อย่างไรก็ตามก็สำหรับองค์กฐินของบ้านแม่คำหลังวัดในปี 2552 เป็นช่วงที่การทำมาหากินของชาวบ้านค่อนข้างฝืดเคือง ดันกฐินจึงเต็มไปด้วยเป็นสีเขียว (ธนบัตรใบละ 20 บาท) มากกว่าดันสีแดง (ธนบัตรใบละ 100 บาท) สีม่วง (ธนบัตรใบละ 500 บาท) สำหรับส่วนยอดของกฐินสงวนไว้สำหรับใบสีม่วงและสีเทา (ธนบัตรใบละ 1,000 บาท) ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นของผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน

5.2.2.2 ตำแหน่งแห่งที่ในสังคมชุมชนของแรงงานรับจ้าง

ป้าทิพย์ แม้ว่าป้าทิพย์จะประกอบอาชีพรับจ้างเป็นหลักและอาศัยอยู่ในบ้านไม้ฝาชั้นเดียว หลังคามุงสังกะสี และเป็นชาวบ้าน “ธรรมดา” ที่ไม่ได้มีบทบาทนำหรือเป็นแกนนำสำคัญในชุมชน และดำรงชีพด้วยลำแข้งของตนเองโดยที่ไม่ต้องไป “พึ่งบุญคุณ” ใคร โดยใช้การประหยัดค่าใช้จ่าย กำหนดการบริโภคในครัวเรือนให้สัมพันธ์กับรายได้ ไม่กู้ยืมเงินใคร และไม่ร้องขอความช่วยเหลือหรือความเห็นใจจากใคร สิ่งเหล่านี้เป็นคำพูดที่กล่าวถึงตนเองเมื่อป้าทิพย์ตอบข้อสงสัยของผู้ศึกษาว่าเหตุใดจึงเลือกที่จะใช้ชีวิตอยู่อย่างเงียบๆ ทำมาหากินเลี้ยงปากท้องและไม่ออกงานสังคมบ่อยนัก ทว่าในความเป็นจริงนั้นป้าทิพย์ยังคงพึ่งพาและร้องขอความช่วยเหลือจากคนในชุมชน เช่นเมื่อลูกสาวของป้าทิพย์ต้องกู้เงินเพื่อการศึกษา ซึ่งโดยเงื่อนไขต้องมีข้าราชการระดับ 3 ขึ้นไปในการเซ็นค้ำประกัน ป้าทิพย์จึงไปต้อง “ขอ” ให้ข้าราชการเกษียณอายุในหมู่บ้านเป็นผู้เซ็นให้

⁶ เช่น วันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา เป็นต้น

ป้าทิพย์มักจะกล่าวกับตนเองเสมอว่าตนเองนั้น “บ่าเหมือนเป็น” เพราะต้องหาเช้ากินค่ำ ไม่มีเวลาออกงานสังคมหรือร่วมสังสรรค์ได้ทุกโอกาส และเมื่อเทียบกับสามีพบว่าสามีป้าทิพย์จะออกไปร่วมงานสังคมมากกว่า เพราะอาชีพสล่าต้องไปรับจ้างทำงานทั้งในและต่างหมู่บ้านทำให้รู้จักคนอื่นๆ มากกว่า ขณะที่ป้าทิพย์ทำงานเฉพาะในโหล่งและนายจ้างส่วนใหญ่ก็เป็นคนบ้านแม่คำสบบเป็น กระนั้นก็ไม่ได้หมายความว่าป้าทิพย์ละเลยหรือไม่ใส่ใจต่อกิจกรรมส่วนรวมของชุมชน ในทางตรงข้ามป้าทิพย์ให้ความสำคัญอย่างมากต่อการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน เช่น การทอดกฐินในปี 2552 ป้าทิพย์หยุดรับงานและมาช่วยตกแต่งองค์กฐิน ในช่วงสายหลังจากเสร็จงานที่บ้าน ป้าทิพย์มาช่วยงานจนถึงเที่ยง พร้อมกับร่วมบริจาคเงินจำนวน 20 บาท แต่เมื่อถึงเวลาการทอดองค์กฐินเข้าวัดป้าทิพย์กลับเลือกที่จะอยู่บ้านมากกว่า โดยให้เหตุผลส่วนตัวว่า “บ่าชอบกินเหล้ากินยา แล้วก้านเฮากักปิก” เช่นเดียวกับงานทำบุญศาลาอเนกประสงค์ประจำปีของหมู่บ้าน ป้าทิพย์ก็จะหยุดงานและไปช่วยงานตั้งแต่ช่วงสายเช่นกัน ส่วนใหญ่จะเป็นการช่วยเตรียมอาหารเลี้ยงพระสงฆ์ แต่หลังจากเสร็จพิธีทางศาสนาแล้วจะมีการเฉลิมฉลอง กินเลี้ยง มีการนำวงดนตรีมาบรรเลงเพลงเพื่อให้คนในหมู่บ้านมาสนุกด้วยกัน ป้าทิพย์กลับไม่ร่วมงานกินเลี้ยงและเลือกที่จะกลับบ้านเช่นเดิม

ด้านหนึ่งอาจดูเหมือนว่าป้าทิพย์เลือกที่จะใช้ชีวิตอยู่ใน “ที่ทาง” ของตนเอง ป้าทิพย์ไม่ชอบงานสังคมหรือสังสรรค์ต่างๆ เพราะกล่าวว่าตนไม่มีเวลา ไม่เพียงเท่านั้นการออกงานสังคมย่อมหมายถึงภาระค่าใช้จ่าย หรือที่ป้าทิพย์เรียกว่า “ภายีสังคม” มากขึ้น ป้าทิพย์กล่าวว่าสำหรับบางคนที่ชอบออกงานหรือมีความจำเป็นเพราะหน้าที่การงานนั้นส่วนใหญ่ล้วนแล้วแต่ “มีแต่หน้ากับหนี้” ส่วนตัวป้าทิพย์นั้น “ไม่มีหน้าและไม่มีหนี้” แม้ดูเหมือนว่าป้าทิพย์จะใช้ชีวิตอยู่ในหมู่บ้านโดยที่ไม่ได้มีบทบาทเด่น หรือมีตำแหน่งใดๆ ในชุมชนที่ต้องเป็นผู้รับผิดชอบหลักในการทำกิจกรรมของส่วนรวม แต่บ่อยครั้งในการประชุมของหมู่บ้านป้าทิพย์มักจะยกมือแสดงความคิดเห็นแสดงความคิดเห็น และถามคำถามเพื่อแสดงจุดยืนของตนเอง โดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของตนเอง เหตุที่ป้าทิพย์กล้าที่จะแสดงตัวตนและยื่นหยัดความคิดเห็นของตนเอง เพราะป้าทิพย์มี “พวก” ในหมู่บ้านจำนวนไม่น้อย แม้ว่าป้าทิพย์จะมาจากตระกูลที่ไม่ร่ำรวย แต่ก็เป็กลุ่มตระกูลที่มีเครือญาติมากที่สุดในหมู่บ้าน เพราะตระกูลดังกล่าวผูกความสัมพันธ์กับคนในหมู่บ้านเดียวกัน ด้วยการแต่งงาน ดังนั้นแม้ว่ากลุ่มตระกูลเหล่านี้มักไม่มีใครได้ดำรงตำแหน่งสำคัญๆ ในระดับท้องถิ่นแต่ก็ถือว่าทรงอิทธิพลในหมู่บ้านในฐานะที่มี “พี่น้องหลาย”

หากเทียบกับคนไร้ที่ดินที่ทำอาชีพรับจ้างในภาคเกษตรกรรม ป้าทิพย์ดูเหมือนจะมีชื่อเสียงและเป็นที่รู้จักในหมู่เกษตรกรหลายๆ คน ป้าทิพย์ให้เหตุผลว่าการทำงานของตนนั้นต้องมีความซื่อสัตย์ ไม่คดโกงและไม่เอาเปรียบนายจ้าง เช่นการรับจ้างเกี่ยวข้าวนั้นคนนครางวัลรายอื่นมักจะไม่นับเงินให้กับเจ้าของนาเมื่อแรงงานมาทำงานไม่ครบตามจำนวนที่เจ้าของนาร้องขอ แต่สำหรับป้าทิพย์จะหามาให้ได้ครบตามจำนวนหรือหากหาไม่ได้ก็จะคืนเงินให้กับนายจ้าง ป้าทิพย์กล่าวเสมอว่าต้อง “ซื่อต่อไฟ ใสต่อน้ำ” ซึ่งหมายถึงการมีความซื่อสัตย์นั่นเอง ด้วยเหตุนี้ป้าทิพย์จึงคู่มือในสายตามของนายจ้างหลายราย อย่างน้อยก็ในเรื่องของความซื่อสัตย์ อีกด้านหนึ่งป้าทิพย์ก็เป็นที่พึ่งของแรงงานไร้ที่ดินนอกสังกัดอีกหลายคนในหมู่บ้าน หลายต่อหลายครั้งที่พวกเขาเหล่านั้นมาขอให้ป้าทิพย์ช่วยหางานให้ทำ แต่ป้าทิพย์ก็ “เลือก” ช่วยเฉพาะคนที่ตนเองรู้จักกันในระดับหนึ่งเท่านั้น เนื่องจากป้าทิพย์ไม่แน่ใจว่าพวกเขาจะทำงานได้ดีหรือไม่ เพราะหากทำงานไม่ดีจะทำให้เสียหายนมาถึงตนได้ ดังนั้นในสายตาของแรงงานรับจ้างด้วยกันป้าทิพย์จึงดูเหมือนเป็นคนใจแคบและไม่เอื้อเฟื้อต่อคนในชุมชนเท่าใดนัก ทว่าป้าทิพย์ก็ไม่ได้ใส่ใจต่อคำกล่าวหานี้เพราะป้าทิพย์มั่นใจว่าสิ่งที่ตนทำนั้นมีความ “ถูกต้อง”

ป้าใจ หากกล่าวว่าป้าทิพย์ใช้ชีวิตอยู่โดยที่ไม่ได้เข้าสังคม ไม่ฟังเพื่อแต่ก็ช่วยงานในชุมชนอย่างเต็มที่แล้ว ป้าใจก็ไม่ต่างจากป้าทิพย์ ทั้งในแง่ของการช่วยเหลืองานในชุมชนเต็มกำลังและความสามารถเพื่อทดแทนกำลังทรัพย์ของตนที่มีน้อย สิ่งแตกต่างกันคือ ในขณะที่ป้าทิพย์แสดงความคิดเห็นและจุดยืนของตนเอง และไม่ยอมตกเป็นฝ่ายที่ถูกเอารัดเอาเปรียบ แต่สำหรับป้าใจแล้วเรียกได้ว่าพยายามรักษาความสัมพันธ์กับผู้คนในชุมชนไว้โดยไม่ขัดแย้งกับใคร ไม่แสดงความคิดเห็นที่จะทำให้อีกฝ่ายไม่พอใจด้วยเหตุนี้ป้าใจจึงเป็นคนเงียบๆ วางตัวเป็นกลางไม่เข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ลักษณะบุคลิกเช่นนี้ป้าใจจึงถูกมองว่าเป็นคนที่ “ไม่เป็นพิษเป็นภัยกับใคร”

ป้าใจมักจะพูดถึงคนอื่นๆ ในแหม่มที่ศีลเสมอ ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะป้าใจเป็นสะใภ้จากต่างถิ่นที่แต่งงานเข้ามาอยู่ในกลุ่มตระกูลเล็กๆ และไม่มีญาติพี่น้องอยู่ในหมู่บ้าน รวมถึงญาติของฝ่ายสามี ความสัมพันธ์กับผู้คนในหมู่บ้านของป้าใจจึงเกิดจากการปฏิสัมพันธ์ส่วนตัวไม่ใช่ความสัมพันธ์ทางสายเลือดหรือเครือญาติ ดังนั้นผู้คนที่ป้าใจมีความสัมพันธ์มากที่สุดจึงเป็นคนบ้านใกล้เคียง โดยผูกสัมพันธ์กับผู้คนเหล่านี้ด้วยการแบ่งผักที่ปลูกเองให้ เป็นต้น ส่วนบทบาทการทำงานอื่นๆ ของหมู่บ้านไม่ว่าจะเป็นการทำบุญที่ศาลาเอนกประสงค์ประจำหมู่บ้าน หรืองานทอดกฐินป้าใจจะหยุดงานและไปช่วยงานของหมู่บ้านอย่างเต็มที่แต่เมื่อถึงเวลาการกินเลี้ยงหรือเฉลิมฉลองก็จะกลับบ้านเช่นเดียวกับป้าทิพย์ แต่บางครั้งเมื่อถูกคนในหมู่บ้านร้องขอ หรือเชวว่าทำไมถึงไม่อยู่สนุกด้วยกัน ป้าใจก็ยากที่จะขัดใจหรือปฏิเสธ คำชวนเหล่านั้น

ป้าสม ถือเป็นแรงงานรับจ้างที่มีสถานะทางสังคมแตกต่างจากป้าทิพย์และป้าใจ แม้ ป้าสมจะเป็นน้ำของป้าทิพย์ซึ่งหมายความว่าอยู่ในตระกูลที่มีญาติพี่น้องในหมู่บ้านจำนวนมาก แต่สถานะดังกล่าวยังเพิ่มพูนจากการมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดี และเป็นที่ยำเกรงของคนในหมู่บ้าน โดยเฉพาะในกลุ่มแม่บ้านที่ถือว่ามืบทบาทสำคัญมาก เมื่อมีงานของหมู่บ้านที่สำคัญการวัดสถานะหรือบทบาทนำของสมาชิกกลุ่มแม่บ้าน คือการดูว่าใครคือผู้ควบคุมการปรุงอาหาร และป้าสมก็เป็นหนึ่งในสองคนหลักที่มีบทบาทสำคัญ

5.2.2.3 เครือข่ายและการช่วยเหลือเกื้อกูลของคนในชุมชน: กรณีศึกษางานศพน้องสาวป้าทิพย์

เมื่อเดือนตุลาคม 2553 ป้าทิพย์ได้สูญเสียน้องสาว ซึ่งป่วยด้วยโรคมะเร็ง งานศพจัดขึ้นในบ้านของพ่อแม่ซึ่งอยู่คั่นเคียงกันกับป้าทิพย์ โดยมีพิธีสวดอภิธรรมสามคืน เมื่อมีการประกาศผ่านเสียงตามสายในชุมชนว่าน้องสาวป้าทิพย์เสียชีวิต ผู้ชายในหมู่บ้านที่สามารถละงานในมือได้จะมาช่วยกันขนโต๊ะ เต้นท์ และของใช้ต่างๆ สำหรับผู้หญิงก็จะมาช่วยกันเตรียมอาหารและช่วยกันทำงานในครัวเป็นหลัก ป้าสมในฐานะน้ำ มีบทบาทสำคัญในการจัดการเรื่องต่างๆ ภายในโรงครัว ทั้งการคิดรายการอาหารในแต่ละวัน คำนวณการซื้อของสดต่างๆ ที่จะนำมาทำอาหารตลอดจนการปรุงอาหารต่างๆ ป้าสมจะมีบทบาทหลักในการทำงานดังกล่าวโดยมีคนอื่น ๆ มาช่วย ส่วนป้าใจก็มาช่วยงานป้าทิพย์ตลอดการจัดงานที่มีทั้งหมดสี่วันสามคืน ป้าใจจะมาช่วยนั่งข่าวในตอนเช้าตรู่ประมาณตีห้าของทุกวัน จากนั้นจะกลับไปบ้านทำงานบ้าน ก่อนจะกลับมาอีกครั้งในตอนสายๆ เพื่อช่วยเตรียมอาหารเที่ยงสำหรับเลี้ยงแขกและพระสงฆ์ ป้าใจจะช่วยเสิร์ฟอาหาร เก็บจาน ล้างจาน และนั่งพูดคุยกับคนอื่นๆ ที่มาร่วมงานที่ต่างไม่รีบกลับและยืนยันว่าจะ “อยู่เป็นเพื่อน” ป้าทิพย์หลังจากเสร็จงานในช่วงบ่าย จะมีเวลาพักก่อนก็จะเริ่มเตรียมอาหารสำหรับมือเย็นต่อไป

สำหรับนายจ้างของป้าทิพย์ได้แก่ป้าเดือน พี่เอื้อยและอ้ายหล้าต่างก็มาร่วมงานศพ ในฐานะแขกที่มาร่วมฟังสวดอภิธรรมศพในตอนกลางคืน นายจ้างทั้งสามคนจะเลือกมาฟังสวดในคืนใดคืนหนึ่ง แม้ว่าจะมาเป็นแขกโดยไม่ได้เข้าไปช่วยงานด้านอื่นๆ แต่นายจ้างทั้งสามคนก็ช่วยเหลือป้าทิพย์ด้วยการ “ใส่ซอง” แทน โดยป้าเดือนใส่ซองหรือร่วมบริจาคถึง 500 บาทโดยให้เหตุผลว่า “เอ็นดูมัน” (สงสาร) เหตุผลหนึ่งที่ป้าเดือนให้เงินมากเพราะป้าเดือนรู้จักน้องสาวของป้าทิพย์ในฐานะที่เป็นแรงงานที่ตนเคยจ้างเช่นกัน จึงแสดงความมีน้ำใจเล็กๆ น้อยๆ ด้วยการสละเวลามานั่งฟังสวดอภิธรรมในตอนกลางคืน หรือให้เงินช่วยเหลือมากเป็นพิเศษ

สำหรับการช่วยเหลือของคนในชุมชนกรณีงานศพ กนกพร ดิบุรี (อ้างแล้ว: 99) กล่าวถึงการช่วยเหลือกันของผู้หญิงเย็บผ้าที่สละเวลามาช่วยงานอย่างเต็มที่และปฏิเสธที่จะรับงานเพื่อสร้างรายได้ให้กับตนเอง การช่วยเหลือหรือร่วมมือร่วมใจโดยที่ไม่คำนึงถึงผลประโยชน์ส่วนตัว ถือเป็น การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ตามมาตรฐานทางศีลธรรมของคนในชุมชนซึ่งสอดคล้องกับการอธิบายสก็อตเรื่อง “เศรษฐกิจแบบมีศีลธรรม” ที่มองว่าจริยธรรมของชาวนาเป็นแบบ “พอยังชีพ” (subsistence ethic) ที่มีมิติของศีลธรรมหรือบรรทัดฐานทางสังคม สิ่งที่จะเป็นหลักประกันการยังชีพของชาวนาคือสิทธิพื้นฐานที่สังคมและเพื่อนร่วมสังคมที่มีจริยธรรมควรให้หลักประกันให้ชาวนาสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ ดังนั้นในวัฒนธรรมของชาวนาจึงยึดหลักสองข้อคือ สิทธิที่จะมีพอกินและการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน การหยุดทำงานและมาร่วมงานศพจึงเป็นการปฏิบัติตามบรรทัดฐานของศีลธรรมแบบชาวนาที่ต้องช่วยเหลือกัน การที่เพื่อนบ้านสละเวลามาช่วยเหลือจึงเป็น “การสร้างพันธะผูกพันทางสังคม” ที่ผู้รับต้องตอบแทนในโอกาสหน้า ที่เป็นแนวคิดเรื่องการแลกเปลี่ยนแบบสมดุล

กรณีงานศพน้องสาวป่าทิพย์ ที่เพื่อนแรงงานต่างสละเวลาและมาช่วยงานอย่างเต็มที่ หรือนายจ้างที่แม้ไม่ได้มาช่วยงานแต่ก็สละเวลามาร่วมงาน นั่งฟังพระสวดอภิธรรม ผู้ศึกษาเสนอว่า การช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในชุมชนหรือความมีศีลธรรมของคนในชุมชนไม่จำเป็นจำเป็นต้องวางอยู่บนเงื่อนไขเชิงเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่ในบริบทความเป็นชุมชนขนาดเล็กที่ผู้คนต่างรู้จักกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกันที่เป็นการแสดง “น้ำใจ” ยังคงมีอยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับงานศพ ถือเป็นประเพณีที่สำคัญที่จะแสดงให้เห็นถึงน้ำใจและการเกื้อกูลกันของคนในสังคม ผู้ที่ไปร่วมงานศพอาจรู้จักกับผู้เสียชีวิตหรือรู้จักกับญาติของผู้เสียชีวิต ดังนั้นการไป “แสดงตัว” หรือที่มักพูดกันว่า “ไปหื้อเป็นหันหน้า” จึงยังคงมีความสำคัญและเปรียบเสมือนบรรทัดฐานของคนในชุมชนที่พึงปฏิบัติ อย่างน้อยก็ในงานศานี

ในอดีตการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในชุมชนกรณีงานศพไม่เพียงเป็นการมาช่วยทำงานเท่านั้นแต่ยังเป็นการมาอยู่เป็นเพื่อน พุดคุยกับญาติผู้เสียชีวิต หรือแม้แต่เมื่อเผาศพแล้วก็มีเฮือนเย็นที่หมายถึงการที่ญาติผู้เสียชีวิตเปิดบ้านต้อนรับให้ผู้คนในชุมชนมาเยี่ยมเยียนพุดคุยเพื่อปลอบประโลมความทุกข์ ในปัจจุบันแม้ว่ารูปแบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนแห่งนี้เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรามากขึ้น มีการใช้แรงงานจ้างแทนการเอามือเอารำ จินตุมเหมือนว่ารูปแบบความสัมพันธ์แบบเดิมของคนในชุมชนหายไป แท้จริงแล้วยังคงอยู่แต่เปลี่ยนรูปแบบ เช่นในกรณีของป่าเดือนที่เมื่อมาช่วยเรื่อง “แรง” ไม่ได้แต่ก็ช่วยเป็นเงินด้วยการ “ใส่ซอง” แทน เช่นเดียวกับชุดความคิดเรื่อง “ต้องไปหื้อเป็นหันหน้า” ก็ยังคงทำงานอยู่ แต่คนในชุมชนก็จะเลือกเวลาที่ตน

สะดวกและเหมาะสมกับตารางทำงานในชีวิตประจำวันของตน ซึ่งโดยทั่วไปแล้วพบว่าคนส่วนใหญ่เลือกที่จะมาในคืนสุดสัปดาห์ก่อนเผา หรือที่เรียกว่า “คืนวันห่อ” เป็นต้น

5.3 สถาบันทางสังคมอื่นๆ ในฐานะที่เป็นกลไกการดำรงชีพในชนบท

การจะพิจารณากลุ่มทางสังคมหรือองค์กรในหมู่บ้านสามารถพิจารณาในฐานะส่วนหนึ่งของกลไกหรือความพยายามของรัฐที่ต้องการเข้าไปแทรกตัวในหมู่บ้านผ่านการ “พัฒนาชุมชน” ด้วยการจัดการองค์กรและสมาคมในระดับหมู่บ้านให้มีความเป็นราชการมากขึ้น เช่นงานศึกษาของแอนดรู เทอร์ตัน (2533) กล่าวถึงการเกิดขึ้นของ “กลุ่มอำนาจท้องถิ่น” ภายหลังจากเปลี่ยนระบบการผลิตมาสู่ระบบทุนนิยม กลุ่มอำนาจท้องถิ่นเหล่านี้เป็นชนนำในระดับหมู่บ้าน ที่อาจเป็นเจ้าที่ดินรายใหญ่ พ่อค้าที่ซื้อขายสินค้าการเกษตร เจ้าหน้าที่ระดับหมู่บ้าน ครู เจ้าของโรงเรียน กลุ่มคนเหล่านี้มีบทบาทเป็นผู้เชื่อมโยงชาวบ้านเข้ากับโครงสร้างของรัฐและตลาด กลุ่มและองค์กรในหมู่บ้านในยุคของการพัฒนา ในทัศนะของเทอร์ตันจึงเป็นความพยายามของรัฐที่จะเข้ามาจัดการหมู่บ้านที่ทำให้การสืบทอดลักษณะทางสังคมเก่ากำลังถูกลดความสำคัญลง แต่เนื้อหา ยังคงอยู่ และความหมายเปลี่ยนไป เช่นเรื่องศาสนา การบริหารหรือแม้กระทั่งเรื่องของเครือญาติ รูปแบบเก่าๆ อาจเปลี่ยนไปอย่างรู้สำนึกในทิศทางที่เป็นราชการและเป็นการค้ามากขึ้น

เทอร์ตันกล่าวถึงองค์กรและการรวมกลุ่มในระดับหมู่บ้านว่าไม่สามารถปฏิเสธได้ว่าแท้จริงแล้วหมู่บ้านในอดีตนั้นมีความเป็นอิสระสามารถพึ่งตนเองในระดับหนึ่ง ความร่วมมือและความเสมอภาคยังคงมีอยู่ในระดับหนึ่ง โดยเฉพาะในหมู่บ้านทางภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย รวมถึงหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางทางการเมือง ก่อนการเข้ามาของทุนอาณานิคม ชุมชนมีการสมาคมกันในรูปแบบต่างๆ โดยมีจุดประสงค์เพื่อสืบทอดความสัมพันธ์ทางสังคม (social reproduction) ทั้งภายในและภายนอกหมู่บ้านต่างๆ ใน “แนวนอน” นอกจากนี้ชุมชนยังมีเครือข่ายติดต่อกันระหว่างครัวเรือนด้วยตนเอง บนสัมพันธ์ความเป็นเครือญาติและเพื่อนบ้าน ซึ่งรูปแบบของความสัมพันธ์เช่นนี้เกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยนแบบต่างตอบแทน (reciprocal) และการแลกเปลี่ยนบนพื้นฐานของการกระจายทรัพยากรที่มีอยู่หลายรูปแบบ เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงานในการเกษตร การสืบทอดทางสังคมของครัวเรือน (domestic reproduction) การรวบรวมแรงงานเพื่อศาสนา สังคม งานโยธาของชุมชน รวมถึงการร่วมแรงกันในงานชลประทาน นอกจากนี้การร่วมสมาคมยังเกี่ยวข้องกับการตัดสินใจและการกระทำร่วมกันด้วย เช่น งานฉลองของวัด ดังนั้นการศึกษาในรูปแบบต่างๆ ขององค์กรและสมาคมในระดับหมู่บ้านต้องพิจารณาว่ารูปแบบเก่าๆ ขององค์กรหรือสมาคมมีการเปลี่ยนแปลงหรือลดความสำคัญลงและ

รูปแบบใหม่ๆ ถูกพัฒนาขึ้นหรือถูกขัดขวางอย่างไรบ้าง ซึ่งรวมถึงการพิจารณาการรวมกลุ่มหรือการสมาคมที่มีลักษณะชั่วคราวและไม่มีโครงสร้างมากนัก (แอนครู เทอร์ตัน, อ้างแล้ว: 59-60)

ขณะที่ฟิลิป เฮอร์ซ (2533) อธิบายว่ารัฐพยายามเข้าไปเชื่อมต่อกับหมู่บ้านในชนบทผ่าน การ “พัฒนา” ด้วยการตั้งสถาบันในหมู่บ้านให้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ การพัฒนาชนบทกลายมาเป็นสถาบันที่ช่วยให้การเปลี่ยนขั้นตอนการทำงานต่างๆ ของหมู่บ้านเป็นแบบราชการและทำหน้าที่ตั้งผู้นำหมู่บ้านและผู้นำระดับสูงกว่าหมู่บ้านเข้าเป็นพวกเดียวกัน เฮอร์ซกล่าวถึงสถาบันที่สำคัญ 3 สถาบันได้แก่สินเชื่อจากสถาบันการเงิน กรมพัฒนาชุมชน และกองกำลังเยี่ยงทหาร ในกรณีของศูนย์เด็กเล็ก ภายใต้แผนการดำเนินงานของกรมพัฒนาชุมชนพบว่า ประสบความล้มเหลวเพราะไม่ได้คำนึงถึงแบบแผนการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน เช่นเดียวกับกลุ่มแม่บ้านและกลุ่มออมทรัพย์ที่ไม่สามารถทำประโยชน์ให้กับชาวบ้านมากนักเพราะรับสมาชิกที่มีฐานะดีเท่านั้น

นอกจากนี้เรายังสามารถพิจารณาการรวมกลุ่มทางสังคมหรือการจัดตั้งองค์กรของชาวบ้านในฐานะที่เป็นการพึ่งพาตนเองในระดับชุมชน เช่นในงานศึกษาของยศ (2534) กล่าวว่าบ้านป่าบงมีกลุ่มฌาปนกิจศพที่ชาวบ้านก่อตั้งขึ้นมาหลายสิบปี เป็นกลุ่มที่สมาชิกทุกคนในหมู่บ้านเข้าร่วมและมีการเรียกเก็บเงินจากสมาชิก กลุ่มนี้จะช่วยลดภาระในการจัดงานศพและให้เงินช่วยเหลือครอบครัวผู้ตาย กลุ่มฌาปนกิจเป็นองค์กรที่มีศักยภาพและอำนาจต่อรองมาก เช่นเข้าไปต่อรองกับชาวบ้านบางคนที่ไม่ยอมร่วมมือกับชุมชนทำงานสาธารณประโยชน์ นอกจากนี้ยังมีกลุ่มแม่บ้านที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวกันของผู้หญิงในหมู่บ้าน เพื่อจัดกิจกรรมต่างๆ ในชุมชน เช่นดูแลเรื่องอาหารเมื่อมีงานบุญในหมู่บ้าน นอกจากนี้กลุ่มแม่บ้านยังได้จัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์เพื่อให้สมาชิกได้กู้ยืมเงิน โดยคิดดอกเบี้ยอัตราต่ำ กลุ่มแม่บ้านเป็นองค์กรทางสังคมที่แสดงให้เห็นถึงการร่วมมือร่วมใจและการทำงานเป็นกลุ่มเพื่อช่วยตนเองของชาวบ้าน และแสดงให้เห็นถึงบทบาทของผู้หญิงในการมีส่วนร่วมและชี้นำกิจกรรมทางสังคมของชุมชน นอกจากนี้ในบ้านป่าบงยังมีองค์กรทางสังคมที่เพิ่งจัดตั้งขึ้นช่วงสิบที่ผ่านมา เช่นธนาคารข้าว กลุ่มผลิตอาหารหมู ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความพยายามของชาวบ้านในการรักษาการพึ่งตนเองและความเป็นชุมชนเอาไว้

อย่างไรก็ดี การพิจารณากลุ่มทางสังคมในงานศึกษานี้ผู้ศึกษาจะแบ่งกลุ่มทางสังคมที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านออกเป็น 2 ประเภทหลักๆ ประเภทแรกเป็นกลุ่มทางสังคมที่คนในชุมชนจัดตั้งหรือรวมตัวกันขึ้นเพื่อช่วยเหลือกันเฉพาะสมาชิกในกลุ่มและไม่สัมพันธ์กับกิจกรรมหรือการสนับสนุนตามโครงการต่างๆ ของหน่วยงานภาครัฐ ประเภทที่สองเป็นกลุ่มทางสังคมที่คนในชุมชนจัดตั้งขึ้นแต่มีการผสมผสานการทำงานและร่วมมือกับหน่วยงานภาครัฐ

5.3.1 กลุ่มทางสังคมที่เน้นการพึ่งพาตนเองของคนในชุมชน

5.3.1.1 กลุ่มเพื่อนร่วมรุ่น

กลุ่มนี้จัดตั้งขึ้นจากการรวมตัวกันของกลุ่มเพื่อนร่วมรุ่นในโรงเรียนเดียวกัน โดยที่ไม่สังกัดว่าต้องเป็นคนในชุมชนเดียวกัน กลุ่มเหล่านี้มีลักษณะไม่เป็นทางการ คือไม่มีการจัดตั้งประธานของกลุ่ม ไม่มีการเก็บเงินจากสมาชิกเป็นรายเดือน โดยมีจุดประสงค์เพื่อออมนเงินช่วยเหลือ แต่เป็นการช่วยเหลือตามโอกาสและวาระ เป็นต้นว่าเมื่อมีงานศพ หรืองานบุญของเพื่อนในกลุ่ม ต้องให้เงินช่วยเหลือ (ใส่ซอง) ตามที่ตกลงกันไว้ กลุ่มเหล่านี้เกิดขึ้นจากการที่ญาติของเพื่อนคนใดคนหนึ่งเสียชีวิตลง เพื่อนร่วมรุ่น โรงเรียนเดียวกันหรือคนที่ เป็น “เสี่ยว” กันก็จะรวมตัวและให้ความช่วยเหลือทั้งแรงงานและเงิน และมักจะใช้โอกาสนี้จัดตั้งกลุ่มโดยใช้ชื่อตามปี พ.ศ. เช่นกลุ่มเพื่อน 38 คือกลุ่มที่จัดตั้งขึ้นในปี 2538 เป็นต้น กลุ่มเพื่อนเหล่านี้จะเน้นการให้ความช่วยเหลือในงานศพ มากกว่าโอกาสอื่นๆ โดยส่วนใหญ่จะให้ความช่วยเหลือเป็นเงิน ปัจจุบันกลุ่มที่มีสมาชิกมากที่สุด คือกลุ่มมิตร 26 ซึ่งเป็นกลุ่มเดียวที่มีสมาชิกจากหลายหมู่บ้านในตำบลแม่คำ และเป็นกลุ่มที่มีการทำกิจกรรมร่วมกันอย่างต่อเนื่องโดยไม่จำกัดว่าจะต้องรวมตัวกันเฉพาะงานศพเท่านั้น เช่นการเหมารถไปเที่ยว การไปงานบุญต่างๆ เป็นต้น

5.3.1.2 กลุ่มฌาปนกิจ

กลุ่มฌาปนกิจถือเป็นกลุ่มทางสังคมที่มีมาอย่างยาวนาน โดยกลุ่มฌาปนกิจวางอยู่บนความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่ใช้ประโยชน์จากป่าช้าเดียวกัน สำหรับป่าช้าแม่คำซึ่งตั้งอยู่ที่บ้านทุ่งหมู 12 มีหมู่บ้านที่ใช้ประโยชน์จำนวน 3 หมู่บ้าน ได้แก่บ้านแม่คำหมู 2 บ้านแม่คำหลังวัดหมู 10 และบ้านทุ่งหมู 12 ทั้งสามหมู่บ้านนี้เป็นกลุ่มฌาปนกิจเดียวกัน เมื่อมีงานศพของคนที่เป็นสมาชิกกลุ่มเดียวกัน สมาชิกร่วมกลุ่มจะต้องจ่ายเงินคนละ 10 บาทต่องานศพหนึ่งงาน ผู้ศึกษาขอ ยกตัวอย่างเพื่อให้่ายต่อการทำความเข้าใจ เช่น ครอบครัวป่าทิพย์มีสมาชิกทั้งหมด 3 คน ทุกคนเข้าร่วมกลุ่มฌาปนกิจ ในเดือนมิถุนายน 2552 มีงานศพ 3 งานในหมู่บ้านที่อยู่กลุ่มฌาปนกิจเดียวกัน ครอบครัวป่าทิพย์ต้องจ่ายเงินงานศพละ 30 บาท รวม 3 งานต้อง จ่าย 90 บาท เป็นต้น และสำหรับญาติผู้เสียชีวิตจะได้รับเงินช่วยเหลือจากกลุ่ม อาจมากขึ้นขึ้นอยู่กับจำนวนสมาชิกในกลุ่มและระยะเวลาในการเข้าเป็นสมาชิกของผู้เสียชีวิต

5.3.2 กลุ่มทางสังคมที่ผสมผสานบทบาทเข้ากับกลไกของรัฐ

5.3.2.1 กลุ่มแม่บ้าน

เป็นกลุ่มทางสังคมที่เก่าแก่ที่สุด ที่สืบเนื่องมาจากการเป็นคนศรัทธาวัดเดียวกัน สำหรับศรัทธาวัดแม่คำประกอบด้วยสมาชิกจาก 3 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านแม่คำหมู่ 2 บ้านแม่คำหลังวัดหมู่ 10 และบ้านทุ่งหมู่ 12 ในอดีตวัดเป็นทั้งศูนย์รวมจิตใจ และศูนย์กลางในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ที่สัมพันธ์กับชุมชนโดยตรง เป็นต้นว่ามีงานศพ หรืองานทำบุญต่างๆ ชาวบ้านจะมายืมข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ ในวัดโดยให้ค่าตอบแทนวัดเป็นข้าวสาร 1 ลิตร และบทบาทในการเตรียมอาหารต่างๆ ก็เป็นหน้าที่ของผู้หญิง เมื่อมีประชากรเพิ่มมากขึ้นและเริ่มแยกตัวจัดตั้งเป็นหมู่บ้านต่างๆ ตามการปกครองแบบราชการ การยืมข้าวของจากวัดจึงไม่เพียงพอ ปัญหานี้นำมาสู่การจัดตั้งกลุ่มแม่บ้านของแต่ละหมู่บ้านประมาณช่วงทศวรรษ 2520 สมาชิกที่เข้ากลุ่มคือคนที่อยู่ในชุมชนนั้นๆ โดยไม่เสียค่าแรกเข้า แต่จะมีการเก็บเงินเป็นรายเดือนๆ ละ 10 บาทต่อสมาชิก 1 คนในครัวเรือน ซึ่งหมายความว่าหากครัวเรือนหนึ่งๆ มีสมาชิกทั้งหมด 3 คน ต้องจ่ายเงิน 30 บาทต่อเดือน สำหรับเงินในการซื้อของใช้ต่างๆ ที่เป็นของหมู่บ้านในตอนแรกใช้วิธีการขอความอนุเคราะห์จาก สส. หรือ สจ. ในจังหวัดเชียงราย นอกเหนือจากรายจ่ายประจำเดือนที่สมาชิกต้องจ่ายแล้ว เมื่อมีงานศพของคนในหมู่บ้าน สมาชิกจะต้องจ่ายเงินเพื่อเป็นการช่วยเหลือเพื่อนสมาชิกด้วยกันเพิ่มอีกคนละ 10 บาท โดยเงินจำนวนดังกล่าวจะถูกนำไปซื้อของว่าง หรือเครื่องดื่มต่างๆ เพื่อมาเลี้ยงในการสวดอภิธรรมคืนสุดท้าย หากมีเงินเหลือแม่บ้านจะมอบให้กับเจ้าภาพงานศพแม้จะเป็นเงินจำนวนไม่มากนัก แต่เป็นการช่วยเหลือและแสดงน้ำใจที่เรียกว่า “ก้ำกึ่งก้ำแนว” (การช่วยเหลือตามอัตภาพ) อย่างไรก็ตามปัจจุบันหากสมาชิกใหม่ในชุมชนต้องการเข้ากลุ่มแม่บ้านต้องจ่ายค่าแรกเข้าจำนวน 300 บาทต่อครัวเรือน โดยเงินทั้งหมดที่เก็บจากสมาชิกจะถูกนำไปใช้ในกิจกรรมส่วนรวมต่างๆ ในนามของชุมชน การทอดผ้าป่า เป็นต้น

ปัจจุบันกลุ่มแม่บ้านถือเป็นกลุ่มที่มีบทบาทในชุมชนสูงในฐานะที่เป็นตัวแทนของชุมชนและสัมพันธ์กับรัฐมากที่สุด เพราะนับตั้งแต่แรกเริ่มของการตั้งกลุ่มก็เข้าไปสัมพันธ์กับการเมืองเพื่อจะได้รับการช่วยเหลือและเงินสนับสนุนในการทำกิจกรรมของกลุ่มแม่บ้าน ขณะที่รัฐเองก็เล็งเห็นความสำคัญของกลุ่มดังกล่าว จึงพยายามเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในรูปแบบ “ขอความร่วมมือ” ให้แม่บ้านไปเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ของทางราชการ เช่น การเข้าร่วมการเดินเทิดพระเกียรติ การเข้าร่วมงานกีฬาสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านต่างๆ ในตำบล เป็นต้น

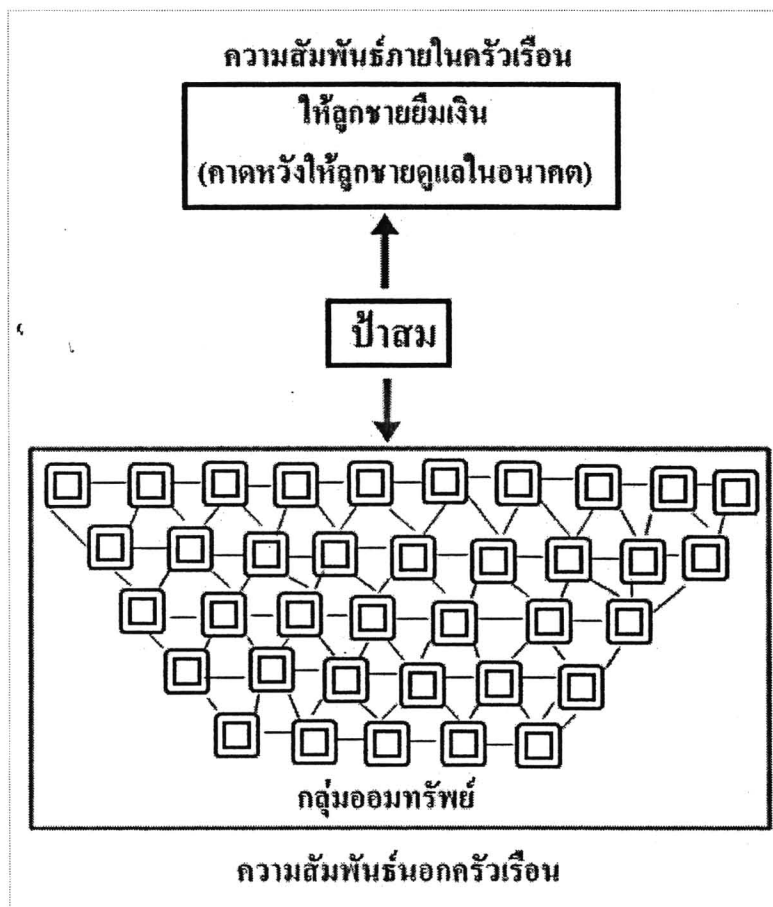
5.3.2.2 กลุ่มออมทรัพย์แม่บ้าน

กลุ่มออมทรัพย์เป็นกลุ่มจัดตั้งที่ได้รับแนวคิดมาจากกรมพัฒนาชุมชน ตามยุทธศาสตร์การแก้ไขปัญหาหนี้ในระบบ กลุ่มออมทรัพย์แม่บ้าน บ้านแม่คำหลังวัดเริ่มดำเนินการเมื่อปีพ.ศ. 2548 มีสมาชิกทั้งหมด 39 คน มีการเลือกประธาน ซึ่งเป็นคนๆ เดียวกับประธานแม่บ้าน และมีเหรียญกษาปณ์ที่เก็บเงินจากสมาชิกเป็นประจำทุกเดือน โดยมีเป้าหมายเพื่อให้สมาชิกในกลุ่มมีเงินออมและสามารถกู้ยืมเงินที่มีอัตราดอกเบี้ยเงินกู้ต่ำได้ เงื่อนไขของการเข้าร่วมกลุ่มคือต้องเป็นสมาชิกแม่บ้านของหมู่บ้าน และสมาชิกที่ต้องการเข้าร่วมกลุ่มสามารถถือหุ้นได้มากตามต้องการในอัตราหุ้นละ 100 บาท อัตราดอกเบี้ยเงินฝากและเงินกู้เท่ากันคือร้อยละ 1.50 ต่อปี การกู้ยืมเงินนั้นจะต้องมีสมาชิกในกลุ่มเซ็นค้ำประกันจำนวน 2 คน มีการปันผลทุกๆ สิ้นปี ดังนั้นในทุกๆ เดือนสมาชิกจะต้องจ่ายเงินออมให้กับเหรียญกษาปณ์ที่มากับเงินตามจำนวนหุ้นที่ตนถือครอง

เนื่องจากเงื่อนไขของกลุ่มออมทรัพย์นี้เรียกร้องการจ่ายเงินเป็นประจำทุกเดือนทำให้สมาชิกที่มีรายได้ไม่แน่นอนและไม่สูงมากไม่เข้าร่วมกลุ่ม สำหรับป้าทิพย์ หรือป้าใจที่มีรายได้จากการรับจ้างรายวันที่ไม่แน่นอนและค่าแรงไม่สูงมากนักนั้น เป็นเหตุผลที่ไม่เข้าสังกัดหรือรวมกลุ่ม นอกเหนือจากกลุ่มพื้นฐานที่คนในชุมชนทุกคนต้องเข้าร่วม เช่นกลุ่มฌาปนกิจหรือกลุ่มแม่บ้าน เพราะป้าทิพย์และป้าใจตระหนักดีว่าการเข้ากลุ่มต่างๆ เหล่านั้นหมายถึงการมีรายจ่ายที่เพิ่มมากขึ้น “เสียภาษีสังคมนัก เขามีรายได้ก็น้อย บำลือะอย่างป้า” เป็นคำพูดที่สะท้อนให้เห็นว่าทั้งป้าสมและป้าทิพย์จัดวางตำแหน่งแห่งที่ของตนเองในชุมชนในขอบเขตที่ค่อนข้างจำกัด การรวมกลุ่มเพื่อสังสรรค์ หรือทำกิจกรรมใดๆ ที่ป้าทิพย์และป้าใจมองว่า “ไม่สมฐานะ” ก็จะไม่ไปเข้าร่วม อย่างไรก็ตามหากกล่าวถึงการร่วมมือกับสมาชิกคนอื่นๆ ในชุมชนในการทำกิจกรรมต่างๆ เช่นการทำบุญศาลาประชาคมหมู่บ้านหรือมีงานศพของคนในหมู่บ้าน รวมทั้งงานอื่นๆ ที่ได้รับเชิญทั้งในและนอกหมู่บ้านก็จะเข้าร่วมแม้ว่าจะมีงานรับจ้างก็ตาม

สำหรับป้าสมสามารถเข้าร่วมกลุ่มออมทรัพย์ได้เพราะมีรายได้ประจำจากลูกสาว ป้าสมมีหุ้นเพียงหุ้นเดียว แม้จะเป็นเงินจำนวนไม่มาก แต่ป้าสมมองว่าเป็นการออมเงินอย่างหนึ่ง ขณะเดียวกันก็สามารถยืมเงินออกมาใช้ได้โดยเสียอัตราดอกเบี้ยต่ำ และการรวมกลุ่มเช่นนี้ทำให้สมาชิกเข้าถึงแหล่งเงินกู้ได้ง่ายขึ้น โดยไม่ต้องมีหลักทรัพย์ในการค้ำประกันเหมือนกับการกู้เงินในระบบ เช่น ป้าสมเองได้กู้เงินจากกลุ่มออมทรัพย์มาเมื่อต้นปีพ.ศ. 2552 เป็นจำนวนเงิน 20,000 บาท ให้ลูกชายยืมไปใช้ในการซ่อมรถของตนเอง เป็นต้น

รูปภาพที่ 5.2 ยุทธศาสตร์การสร้างกลุ่มทางสังคมเพื่อสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ของป้าสม

5.3.2.3 กลุ่มผู้สูงอายุ

ในอดีตผู้สูงอายุจะมีการรวมตัวกันเมื่องานบุญ งานสำคัญๆ ของวัดหรือแม้แต่การมานอนที่วัดในวันพระ กิจกรรมเหล่านี้เป็นพื้นที่ให้ผู้สูงอายุในชุมชนมารวมตัวกันแต่ก็มิใช่การรวมตัวเชิงสถาบัน การรวมตัวเชิงสถาบันที่มีการจัดตั้งเป็นชมรมเกิดขึ้นเพื่อให้รัฐสามารถให้ความช่วยเหลือต่างๆ ได้ง่ายขึ้น เช่นมีการขึ้นทะเบียนผู้สูงอายุในชุมชนที่มีอายุ 60 ปี เพื่อให้ง่ายต่อการจ่ายค่าเบี้ยยังชีพสำหรับผู้สูงอายุในแต่ละเดือนซึ่งเป็นการดำเนินการตามนโยบายของรัฐ สำหรับในเขตเทศบาลตำบลแม่คำมีการให้เงินช่วยเหลือผู้สูงอายุที่มีอายุตั้งแต่ 75 ปีขึ้นไป ตั้งแต่ปีพ.ศ. 2548 ตามนโยบายของนายกเทศมนตรีในขณะนั้น ต่อมาในปีพ.ศ. 2552 รัฐบาลจึงได้ประกาศให้มีการจัดสวัสดิการเบี้ยยังชีพแก่ผู้สูงอายุที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไป เป็นเงินช่วยเหลือ 500 บาทต่อเดือนต่อราย

การเข้ามาดูแลและจัดสวัสดิการเป็นเพียงการทำให้กลุ่มมีลักษณะเป็นสถาบันมากขึ้น แต่ความสำคัญและบทบาทของผู้สูงอายุที่มีต่อชุมชนยังคงอยู่ โดยเฉพาะบทบาทในด้านพิธีกรรมต่างๆ ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นงานศพ งานทำบุญขึ้นบ้านใหม่ฯ ผู้สูงอายุจะเป็นผู้เข้ามาจัดการเตรียมของที่จำเป็นต้องใช้ในพิธีกรรม เป็นผู้กำหนด ควบคุมขั้นตอนของพิธีกรรมต่างๆ ให้เป็นไปตามจารีตประเพณี นอกจากนี้ในกลุ่มชมรมผู้สูงอายุเองจะต้องจ่ายเงินเพิ่มอีกจำนวนคนละ 10 บาท นอกเหนือจากค่าฌาปนกิจศพและแม่บ้าน เพื่อช่วยเหลือเจ้าภาพโดยจะรับเป็นเจ้าภาพการสวดอภิธรรมอย่างน้อยหนึ่งคืน โดยรวบรวมเงินที่ได้จากสมาชิกรวมเป็นปัจจัย (ใส่ซอง) ถวายพระสงฆ์ และหากเงินเหลือก็จะมอบให้กับเจ้าภาพต่อไป

หาพิจารณาจากกลุ่มทางสังคมต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้น จะพบว่า ชุมชนมีบทบาทอย่างมากในการสร้างกลไกที่จะช่วยเหลือคนในชุมชนด้วยกันเองทั้งในรูปแบบของการรวมกลุ่มหรือเครือข่ายความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการ และการรวมกลุ่มอย่างเป็นทางการที่แม้รูปแบบจะมีการเปลี่ยนแปลงไปสู่การเป็นสถาบันที่ง่ายต่อการจัดการบริหารของรัฐมากขึ้น แต่ยังคงวางอยู่บนบรรทัดฐานของการช่วยเหลือกันของคนในชุมชน ผู้ศึกษาพบว่าในหมู่บ้านแรงงานรับจ้างมีหญิงชราคนหนึ่งอายุประมาณ 60 ปี อาศัยอยู่เพียงลำพังมากกว่า 10 ปี พี่ชายเพียงคนเดียวของเธออยู่ที่จังหวัดเชียงใหม่และไม่เคยกลับมาดูแลน้องสาวที่ผู้คนในหมู่บ้านต่างกล่าวว่าเธอเป็นคนเสียสติและไม่เคยทำงานหาเงินอย่างเป็นทางการเป็นจริงเป็นจัง กระนั้นหญิงชราที่ดำรงชีพอยู่ได้เพราะความช่วยเหลือจากคนในชุมชนและหลานชายซึ่งเป็นญาติห่างๆ เพียงคนเดียวในหมู่บ้าน โดยหลานชายจะเข้ามาดูแลนานๆ ครั้ง อาจซื้อข้าวสารมาทิ้งไว้ให้ และรับผิดชอบการจ่ายค่าฌาปนกิจให้กับน้ำสาว ขณะที่ทุกๆ เข้าป่าสุขจะเดินทางจากบ้านไปตลาดเพื่อหวังว่าระหว่างทางจะมีคนใจดีเอากับข้าวใส่ถุงแบ่งให้ ซึ่งป่าสุขก็ไม่เคยต้องผิดหวัง นอกจากนี้เพื่อนบ้านยังมีหน้าที่คอยช่วยสอดส่องความเป็นอยู่ รวมถึงการดูแลและทำความสะอาดบ้านให้อยู่เสมอ ตัวอย่างของป่าสุขที่ยกมานี้ผู้ศึกษาต้องการแสดงให้เห็นถึงบทบาทของคนในชุมชนทั้งในฐานะปัจเจกและสถาบันในการเข้ามาดูแลทุกข์สุขของคนที่อยู่ในชนบทซึ่งมีแนวโน้มว่าจะเป็นผู้สูงอายุมากขึ้น

5.4 สรุป

ในบทนี้ผู้ศึกษาต้องการอภิปรายสามประเด็น ประเด็นแรกต้องการชี้ให้เห็นว่าการศึกษา “ครัวเรือน” ในปัจจุบันไม่อาจพิจารณาโดยไม่คำนึงถึงความสัมพันธ์กับบริบทของ โลกาวัดน์ที่เชื่อมโยงระหว่างเมืองกับชนบทได้อีกต่อไป เช่นเดียวกับแบบแผนการดำรงชีพของครัวเรือนในชนบทปัจจุบันก็มีได้มีแบบแผนใดแบบแผนหนึ่งแบบตายตัว การพัฒนาอุตสาหกรรมและการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตในภาคเกษตรส่งผลให้รูปแบบของครัวเรือนชนบทเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือครัวเรือนมีแนวโน้มของสมาชิกสูงอายุน้อยอยู่ตามลำพังมากขึ้น เพราะแรงงานหนุ่มสาวอพยพออกไปทำงานนอกหมู่บ้านในสังคมหมู่บ้านที่เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา การดำรงชีพจึงไม่ได้อยู่โดยการผลิตเพื่อยังชีพ หรือการผลิตในภาคเกษตรกรรมเพียงอย่างเดียวอีกต่อไป รูปแบบของการส่งเงินกลับบ้านของแรงงานหนุ่มสาวที่ออกไปทำงานนอกหมู่บ้านมาให้พ่อแม่ใช้ หรือการเป็นแรงงานรับจ้างใช้แรงงาน รวมถึงการเป็นลูกจ้าง พนักงานประจำและชั่วคราวแบบไปเข้าเย็นกลับ เป็นแบบแผนและรูปแบบการดำเนินชีวิตแบบใหม่ของสังคมชนบทในปัจจุบัน

ดังที่เอลิส (1998) ได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของสมาชิกในครัวเรือนที่อยู่ต่างถิ่นที่มีส่วนสร้างความอยู่ดีกินดีของสมาชิกในครอบครัวด้วยการส่งเงินกลับมาที่บ้าน ครัวเรือนที่สมาชิกออกไปทำงานต่างถิ่นหรือในเมืองอาจเรียกว่าเป็นครอบครัวที่แตกแยก (split families) และยุทธศาสตร์ในการดำรงชีพของพวกเขาคือการอยู่คร่อม (straddling) ระหว่างภาคชนบทและเมือง ข้อค้นพบนี้ทำให้เอลิสได้ชี้ชวนให้มองการสร้าง ความหลากหลายในการดำรงชีพด้วยการให้ความหมายครัวเรือนแบบเดิมๆ การพิจารณาการดำรงชีพของครัวเรือนจึงไม่อาจแยกออกได้จากบริบทโลกาวัดน์ที่เชื่อมความเป็น “เมือง” และ “ชนบท” เข้าไว้ด้วยกันสำหรับครัวเรือนที่ทำการเกษตรกรรมในชนบทแล้ว รูปแบบของการส่งเงินกลับบ้าน (remittance) ของสมาชิกครัวเรือนที่ออกไปทำงานนอกพื้นที่และเป็นงานนอกภาคเกษตรกรรม เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้คนที่ยังอยู่ในชนบทสามารถทำการเกษตรต่อไปได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือการเกษตรในชนบทสามารถดำรงอยู่ได้เพราะการช่วยเหลือด้านเงินทุนของสมาชิกที่ออกไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรม ดังนั้นการพิจารณาครัวเรือนในสังคมชนบทจึงไม่อาจแยกออกได้จากพื้นที่เมือง (Keamy, 1996 และ Rigg, 2001)

ประเด็นที่สอง เมื่อรูปแบบของครัวเรือนเปลี่ยนแปลงไปส่งผลให้สมาชิกในครัวเรือนที่ยังคงอยู่ในชนบทต้องแสวงหาแนวทางการดำรงชีพมากยิ่งขึ้น โดยเสนอว่ารูปแบบการดำรงชีพของครัวเรือนในชนบทนั้นผู้หญิงเข้ามามีบทบาทอย่างมากในระดับเศรษฐกิจของครัวเรือน ดังพบว่าผู้หญิงไม่เพียงต้องทำงานเพื่อหารายได้จากการออกไปทำงานรับจ้างเท่านั้น แต่ยังมีบทบาทในการ

สร้างรายได้อื่นๆ ขึ้นอยู่กับทุนที่มี ในพื้นที่โหล่งเกษตรกรรมพบว่าแรงงานหญิงเหล่านี้ยังคงสามารถเข้าถึงทุนทางธรรมชาติได้ในระดับหนึ่งเช่นการเก็บเห็ด หาปลาแล้วนำมาแปรรูป หรือนำพืชผักที่ปลูกในบ้านมาแปรรูปไปขายที่ตลาด ทำให้เห็นว่าแรงงานรับจ้างมีการผันตนเองเข้าสู่การเป็นแม่ค้าเพื่อสร้างรายได้เล็กๆ น้อยๆ สำหรับการใช้จ่ายในครัวเรือน

ประเด็นที่สาม ผู้ศึกษาต้องการแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการสร้าง รักษา และใช้ประโยชน์จากเครือข่ายทางสังคม (ทุนทางสังคม) ของแรงงานรับจ้างผู้ซึ่งมีเพียงแรงงานเป็นทุนที่สำคัญ เมื่อพวกเขาต้องดำรงชีพด้วยการรับจ้าง การสร้างและรักษาเครือข่ายจึงเป็นสิ่งที่สำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง ดังจะพบว่ามีรูปแบบของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมของแรงงานรับจ้างหญิงสองระดับ ระดับแรกเป็นความสัมพันธ์ภายใต้ระบบความเป็นเครือญาติได้แก่ (1) ความสัมพันธ์ระหว่างแม่กับลูกสาว ซึ่งพบว่าความสัมพันธ์ดังกล่าวทำให้แรงงานรับจ้างได้รับความช่วยเหลือจากลูกสาวในรูปแบบของการส่งเงินกลับบ้านหรือให้เงินช่วยเหลือ และ (2) ความสัมพันธ์ระหว่างน้ำ-หลาน ที่เป็นการช่วยเหลือให้น้ำมีงานทำ โดยภายใต้รูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าว ช้อนทับด้วย “การเป็นลูกสาวที่ดี” “ความกตัญญู” และ “การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในหมู่เครือญาติ” ระดับที่สองเป็นความสัมพันธ์ในระดับชุมชน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ภายใต้เงื่อนไขของความเป็นชุมชนขนาดเล็กที่ผู้คนต้อง “ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน” และ “แสดงน้ำใจต่อกัน” ดังปรากฏตัวอย่างในกรณีศึกษางานศพของน้องสาวป้าทิพย์ ตระกูลทางวัฒนธรรมเหล่านี้จะเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมและการปฏิสัมพันธ์ของคนในเครือข่าย

นอกเหนือไปจากรูปแบบเครือข่ายความสัมพันธ์แล้วพบว่ากลุ่มหรือสถาบันทางสังคมยังมีบทบาทอยู่มากในการดำรงชีพของคนในชนบท แม้ว่ากลุ่มทางสังคมต่างๆ ที่จัดตั้งขึ้นมีวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน และมีลักษณะของการรวมกลุ่มทั้งแบบที่ไม่เป็นทางการ และกลุ่มที่เป็นทางการซึ่งสัมพันธ์กับรัฐและมีลักษณะเป็นสถาบัน ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มฅาปนกิจ กลุ่มแม่บ้านหรือกลุ่มผู้สูงอายุที่มีบทบาทในการช่วยเหลือทางการเงินแก่ครอบครัวของผู้เสียชีวิต ขณะที่กลุ่มออมทรัพย์แม่บ้านเป็นกลุ่มที่จัดตั้งขึ้นเพื่อให้สมาชิกสามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้สะดวกและง่ายคายมากขึ้น อาจกล่าวได้ว่าบทบาทของกลุ่มทางสังคมเหล่านี้ได้เข้ามามีบทบาทและ/หรือมาแทนที่การช่วยเหลือเกื้อกูลกันของสมาชิกภายในครัวเรือนมากขึ้น เนื่องจากขนาดของครัวเรือนในปัจจุบันได้เปลี่ยนจากครอบครัวขยายที่ประกอบด้วยคนหลายรุ่นอายุมาสู่การเป็นครอบครัวเดี่ยวมีสมาชิกจำนวน 1-3 คนและประกอบด้วยคนหนึ่งถึงสองรุ่นอายุ แนวโน้มที่ว่าคนแก่จะถูกทอดทิ้งอยู่ในชนบทมีจำนวนมากขึ้น (แม้ว่าลูกของพวกเขาก็จะให้การดูแลและช่วยเหลือในรูปแบบของการส่งเงินกลับบ้านก็ตาม)

ด้วยเหตุนี้ชุมชนจึงเข้ามามีบทบาทในการดูแลผู้สูงอายุที่ไม่ใช่เพียงการช่วยเหลือเรื่องสวัสดิการในการดำรงชีพ แต่ยังเป็นการช่วยเหลือ “จริงๆ” ในระดับปัจเจก เช่นการไปเยี่ยมเยียนคอยดูแลเอาใจใส่ พาไปหาหมอเมื่อไม่สบาย เป็นต้น ซึ่งบทบาทเหล่านี้ถูกหลานของพวกเขาไม่อยู่ในวิสัยที่จะทำได้ อย่างไรก็ดีแม้ในอนาคตเราอาจมีความหวังว่ารัฐจะสามารถสร้างสถาบันทางสังคมที่มีประสิทธิภาพและสามารถดูแลผู้สูงอายุในชนบทได้ ทว่าเราไม่อาจคาดเดาได้ว่าการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของผู้คนในชุมชน “แบบเดิม” จะยังคงมีอยู่หรือไม่ เพราะในอนาคตแม้ว่าคนหนุ่มสาวที่ครั้งหนึ่งเคยออกไปทำงานนอกหมู่บ้านจะกลับเข้ามาอยู่ในชนบทเมื่อมีอายุมากขึ้น แต่พวกเขาและเธอล้วนแล้วแต่เป็นคนแปลกหน้าต่อกันและต่างอาศัยชนบทอันเป็นบ้านเกิดของพวกเขาเป็นที่พักพิงแหล่งสุดท้ายเท่านั้น